

სამკარის ციხე

სამკარი (სამიკარი, სამაკარი) ტაოს ერთ-ერთი ყველაზე გამორჩეული ციხესიმაგრეა. თანამედროვე მდგომარეობით სამკარის ციხე სოფელ სამიკალეში მდებარეობს, ხოლო თავად სოფელი თურქეთის რესპუბლიკის არზრუმის პროვინციის ნარმანის რაიონის შემადგენლობაშია გაერთიანებული.

ციხესიმაგრე სოფლის თავში, ამაღლებულ კლდეზეა გაშენებული. სულ რაღაც რამდენიმე წლის წინ თურქეთის ხელისუფლებამ ამ ციხეს კაპიტალური რემონტი ჩაუტარა. ის, ფაქტობრივად, ხელახლა ააგეს. ძველად ციხესიმაგრესა და ამჟამინდელ სოფელს სამკარს უწოდებდნენ, თუმცა ფიქსირდება მისი ოდნავ სახეცვლილი ვარიანტები – სამიკარი, სამაკარი და სხვ. ტერმინი „სამკარი“ ამ ციხესიმაგრის ყველაზე მისაღებ სახელწოდებად გვეჩვენება, რაზეც მსჯელობას ქვემოთ განვაგრძობთ.

სამკარის ციხე ოლთისის (ოლთუ) სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობს. ოლთისიდან სამხრეთისკენ მიმავალ გზაზე დასავლეთით გადასახვევია, სადაც სულ რამდენიმე კილომეტრის გავლის შემდეგ სოფელ სამიკალეში შევდივართ, ხოლო მის, ყველაზე ამაღლებულ წერტილში, კლდის წვერზე, საშუალო ზომის ციხესიმაგრეა აღმართული. სამკარის ციხე ზ.დ. 1755 მეტრზე მდებარეობს. აღნიშნული მაღალმთიანი ზონაა, ირგვლივ კიდეც გაშლილი ველები და საძოვრებია. სამკარის ციხის კოორდინატებია: N- 40°22'36.48"; E- 41°53'05.56".

ციხესიმაგრე კარგად აკონტროლებს როგორც ქვემოთ მდებარე სოფელს, ასევე, მიმდებარე სივრცეს. ციხეზე ასვლა მხოლოდ სოფლის მხრიდან შეიძლება, საიდანაც ციხესიმაგრის ერთადერთ კარიბჭეში შევდივართ.

აღნიშნული ციხესიმაგრის თანამედროვე რეკონსტრუქციიდან გამომდინარე, არ ჩანს, ჰქონდა თუ არა სამკარის ციხეს სხვა შესასვლელი, სავარაუდოდ, არც ჰქონია. შესასვლელში ციხესიმაგრის შიდა სივრცე საკმაოდ ვიწროა ხოლო, რაც უფრო ღრმად შევდივართ, მით უფრო ფართოვდება. ყველა-

ზე ფართო სამკარის ციხის ტერიტორია მის ყველაზე ამაღლებულ წერტილში, ჩრდილო-აღმოსავლეთშია.

სამკარის ციხესიმაგრეს რემონტის გამო ძველი იერსახე თითქმის თავიდან ბოლომდე დაკარგული აქვს, თუმცა გარკვეულ დონეზე ძველი ფენებისა და კონტურების დანახვა მაინც შეიძლება. რაც შეეხება ალდგენით სამუშაოებს, ის, ძირითადად, ციხესიმაგრის ძველი ფენის გაყოლებაზე ჩატარდა, თუმცა არის გარკვეული აცდენებიც. ძირითად შემთხვევებში ახალადგარემონტებული სიმაგრე იმეორებს იმ მასშტაბებს, რომელიც მას ძველად ჰქონდა, თუმცა კედლების სიმაღლეებისა და სისქის დადგენა თანამედროვეთა ჩარევის გამო, თითქმის შეუძლებელია.

შესწავლის ისტორია

სამკარის ციხის შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიაში არანაირი ნაშრომი არ მოგვეპოვება. არ არსებობს არც ვრცელი აღწერილობა, რომელიც ამ ციხესიმაგრის შესახებ რაიმე ხელშესახებ მასალას მოგვცემდა. სამკარის შესახებ სპეციალური სამეცნიერო კვლევა არავის უწარმოებია, უფრო მეტიც, არ ჩატარებულა არანაირი არქეოლოგიური გათხრები, ხოლო ბოლო წლებში სამეცნიერო ნორმების სრული დარღვევით ჩატარებულმა განახლებითმა სამუშაოებმა, პრაქტიკულად, დაუკარგა ციხესიმაგრეს თავისი ისტორიული იერსახე.

მასალის სიმწირის მიუხედავად, აუცილებელია აღნიშნული ციხესიმაგრის თანამედროვე მდგომარეობის დაფიქსირება და გარკვეული ცნობების მოძიება. ამ ციხის შესახებ ცნობა მოეპოვება რობერტ ელუარდსს, რომელიც მას სომხურ საისტორიო წყაროებში მოხსენიებულ ბოლბერდის ციხეს უკავშირებს.¹ ნიკოლას ადონცის თქმით, წყაროების მიხედვით, ბოლბერდის ციხე თეოდოსიოპოლისთან (არზრუმი) ახლოს, ბასიანის მხარეში მდებარეობდა, ხოლო თავად თვლის, რომ ის, შესაძლოა, ტაოში იყოს და მას ბულათყურთან აიგივებს.² თუმცა, არც ერთი ეს გაიგივება არ ჩანს მართებული. ბოლბერდი, წყაროების მიხედვით, როგორც ნ. ადონცი აღნიშნავს, თეოდოსიოპოლის მახლობლად ბასიანში უნდა ვეძიოთ და არა ტაოს მხარეში.

¹ Robert W. Edwards. Medieval Architecture in the Oltu-Penek Valley: A Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey. *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 39. 1985, გვ. 36, tab. 1 (Map of Oltu-Penek Valley, Northeast Turkey).

² N. Adontz. Armenia in the Period of Justinian: The Political Condition Based on The Nakhhar System. Translated with Partial Revisions a Bibliographical Note and Appendices By Nina G. Garsoian. Lisbon. 1970, გვ. 22.

ოსმალურ დავთრებში მაძირვანი ლივის ტერიტორიაზე დაფიქსირებულია სოფელი სამკარი,³ რაც სრულიად მართებულად არის გაიგივებული სამიკალესთან. ასეთ გაიგივებას ვხვდებით ალ. ასლანიკაშვილის შედგენილ და ს. ჯიქიას რედაქტორობით შესრულებულ რუკაზე.⁴ ასევე, თემურ ხუციშვილის, გიორგი ბაგრატიონისა და დავით მაისურაძის მიერ შედგენილ „ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლების“ რუკაზე (ორივეზე დაფიქსირებულია, როგორც – სამიკარი).⁵

XX საუკუნის 90-იანი წლებიდან ამ ტერიტორიაზე არაერთი ქართული ექსპედიცია მოეწყო. შესწავლილ ძეგლებს შორის აღმოჩნდა მრავალი მნიშვნელოვანი ციხესიმაგრე და ეკლესია. სამკარის შესახებ ინფორმაციის შეგროვება და მისი შესწავლა ითავა ჩვენმა ექსპედიციამაც.

ჩვენი ექსპედიცია 2014 წლის 13 ოქტომბრიდან 19 ოქტომბრის ჩათვლით განხორციელდა. ის მოეწყო შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული პროექტის – „ტაო-კლარჯეთის ქართული ციხესიმაგრეები“ – ფარგლებში.⁶ ექსპედიციის დროს ჯგუფის წევრები, სრული შემადგენლობით, სამკარის ციხეს 2014 წლის 15 ოქტომბერს მიაღწენ. ექსპედიციის მონაწილეებმა ჩაიწერეს გარკვეული ინფორმაცია ციხის შესახებ, მოისმინეს ადგილობრივების ნაამბობი ირგვლივ არსებული სიძველეების შესახებ და გადაიღეს ციხის ფოტოები. ადგილზე დაკვირვების შედეგად გამოვლინდა მრავალი საინტერესო დეტალი. მოხდა ციხის ანაზომების აღება, გეგ-

³ ჩილდირის ვილაიეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.). თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ცისანა აბულაძემ, გამოკვლევა დაურთო მიხეილ სვანიძემ. თბ. 1979, გვ. 109, 125.

⁴ „გურჯისტანის ვილაიეთის“ რუკა შედგენილი XVI საუკუნის თურქული ხელნაწერი ძეგლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარის“ ქართული თარგმანის მიხედვით ალ. ასლანიკაშვილის მიერ. რედ. ს. ჯიქია. თბ. 1953.

⁵ თ. ხუციშვილი, გ. ბაგრატიონი, დ. მაისურაძე. ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლები (რუკა). თ. ხუციშვილის რედაქტორობით. მეორე გამოცემა. 2008.

⁶ პროექტი თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ს/ს ინსტიტუტის ეგიდით ხორციელდებოდა და მასში, უპირატესად, ამ ინსტიტუტის თანამშრომელი მონაწილეობდნენ. ეს იყო ამ პროექტის მიმდინარეობისას მოწოდებული მეორე სამეცნიერო ექსპედიცია. მასში პროექტის ყველა წევრმა მიიღო მონაწილეობა, მათ შორის იყვნენ: პროექტის სამეცნიერო ხელმძღვანელი პროფ. ჯაბა სამუშია; პროექტის ძირითადი მონაწილეები: ასოც. პროფ. ბონდო კუპატაძე, ასისტ. პროფ. ალექსანდრე ბოშიშვილი, ხელოვნებათმცოდნე ასოც. პროფ. ნინო სილაგაძე, თურქოლოგი, ფილოლ. დოქტ. თსუ ენების ცენტრის მასწავლებელი მზისა ბუსკივაძე, დოქტორანტი აკაკი ჩიქობავა, ისტ. მაგისტრი ოქროპირ ჯიქური, მხატვარი ასოც. პროფ. ლევან სილაგაძე, თსუ ასისტ. პროფ. ლერი თავაძე; აზომვით სამუშაოებს აწარმოებდა არქიტექტორი გიორგი ბაგრატიონი.

მის შედგენა, ზოგადი მონახაზებისა და ჩანახატების გაკეთება. გადაღებულ იქნა ციხესიმაგრის პანორამული ფოტოებიც. საერთო ჯამში, ექსპედიციამ ადგილზე რამდენიმე საათი იმუშავა. სწორედ ამ სამეცნიერო ექსპედიციის მასალებისა და ადგილზე დაკვირვების შედეგად მომზადდა აღნიშნული ნარკვევი.

ისტორიული გეოგრაფია

სამკარის ციხე მდებარეობს ისტორიული ტაოს პროვინციაში. ტაო თავისი ისტორიულ-გეოგრაფიული თავისებურებებიდან გამომდინარე, ორად იყოფოდა: ამიერტაო და იმიერტაო. სამკარი სწორედ იმიერტაოს, ანუ სამხრეთ ტაოს შემადგენელი ნაწილია, რომლის პოლიტიკური ცენტრი შუა საუკუნეებში ქალაქი ოლთისი იყო. სამკარი ქალაქ ოლთისის სამხრეთით მდებარეობს, მდინარე ოლთისისწყლის აუზში.

ოლთისისწყალი სამხრეთიდან, ბასიანის მეზობელი მხრიდან მოედინება და ჩრდილოეთით ქალაქ ოლთისს ორად კვეთს. ამის შემდეგ ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით სხვა მდინარეებთან ერთად მდინარე ჭოროხს უერთდება. სწორედ მდინარე ოლთისისწყლის ხეობის სამხრეთი ნაწილი, მდინარის სათავიდან ქალაქ ოლთისამდე, ისტორიულად მამირვანთან იყო დაკავშირებული და, გარკვეულწილად, მისი დაქვემდებარების ქვეშ იყო მოქცეული. ამ მხარის ცენტრი სწორედ მამირვანია.

მამირვანი ოლთისისწყლისა და მის აღმოსავლეთით მდებარე ერთ-ერთი შენაკადის კვეთაზე მდებარეობს ხოლო სამკარის ციხე აქედან სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით ოლთისისწყლის დასავლეთით არსებულ ერთ-ერთ შენაკადთან ახლოს, ამაღლებულ კლდეზე, არის განლაგებული. სამკარიდან გზები მიემართებოდა: 1) დასავლეთით მდინარის აფოლებზე, სივრიდაგის ქედის გავლით, სევრისწყლის ხეობაში; 2) სამხრეთით გზა მიემართებოდა იდისა და ბულათაყურის გავლით ბასიანისა და არზრუმის მხარეში; 3) ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთის გზას შენაკადისა და თავად მდინარე ოლთისისწყლის გავლით მამირვანსა და ოლთისში მივყავართ.

ამგვარად, ციხესიმაგრის სახელწოდება „სამკარი“ სწორედ სამი გზის გასაყარს უნდა გულისხმობდეს, ერთი მხრივ, სევრისწყლის ხეობისკენ გადაშვებულ გზას, ხოლო, სხვა მხრივ, ბასიანი-არზრუმისკენ მიშვებულ გზასა და მამირვანი-ოლთისის ცენტრალურ გზას იმიერტაოში. აქედან გამომდინარე სამკარის ციხეს მნიშვნელოვანი სტრატეგიული მდებარეობა ეჭირა, ის იცავდა სამი გზის გასაყარს, წარმოადგენდა საქართველოს სასაზღვრო მხარის

ციხეს, აკონტროლებდა მაძირვან-ოლთისისკენ მიმავალ გზას და წარმოადგენდა კარგად დაცულ თავშესაფარს ირგვლივ მცხოვრები მოსახლეობისთვის.

ტოპონიმები

დღეს, თანამედროვე რეალობაში, სამკარის ციხე ცნობილია, როგორც „სამიკალე“. ტოპონიმის ანალიზი ცხადყოფს, რომ სახელწოდება, „სამიკალე“, ორი სიტყვისგან შედგება: „სამი“ ქართული რიცხვი „სამი“-დან წარმოდგება, ხოლო „კალე“ ადგილზე არსებულ ციხესიმაგრის თურქული აღმნიშვნელია. ყველაფერი ეს თითქოს სამი ციხის არსებობაზე მიანიშნებს. ისტორიულ წყაროებში, ადგილობრივ გადმოცემებსა და ეთნოგრაფიულ მასალაში სამი ციხის არსებობა ამ მხარეში არ დასტურდება.

ადგილობრივებმა ტოპონიმი „სამიკალეს“ წარმოშობის შესახებ არაფერი იცოდნენ. ტერმინი დაკავშირებული უნდა იყოს „სამკართან“, რომელიც მოგვიანებით გადაკეთდა სოფლის ამჟამინდელ სახელწოდებად, „სამიკალედ“. რაც შეეხება თავად ტოპონიმს – სამიკალეს – იგი ქართულად სამციხედ შეგვიძლია გადმოვთარგმნოთ, ეს თითქოს სამი ციხის არსებობაზე მიანიშნებს, თუმცა, როგორც ფიქრობენ, ასეთი ტოპონიმი ქართულ სინამდვილეში ნაკლებად გვხვდება. ტერმინი „სამიკარი“ კი ტაო-კლარჯეთში საკმაოდ ხშირად არის დადასტურებული.⁷ როგორც ტერმინის ანალიზი და საისტორიო წყაროები გვიჩვენებს, სულ მცირე XV-XVIII საუკუნეებში მაინც ეს ციხესიმაგრე „სამკარად“ უნდა წოდებულიყო.

აღმოსავლელ ავტორთა შორის სამკარის ციხის შესახებ ცნობას გვაწვდის აბუ ბექრ თეჰრანი (XV ს. I ნახ.-1480-იან წწ.). მისი ნაწარმოები XV საუკუნის 60-70-იან წლებშია შესრულებული და ავტორი მოვლენების თვითმხილველია.⁸ აბუ ბექრ თეჰრანის მიხედვით, ციხის სახელწოდება სამაკარი ყოფილა.⁹ აღნიშნული სახელწოდება ქართული სამკარი/სამაკარის ბადა-

⁷ 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, შენიშვნებითა და ფაქსიმილებით გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ შენგელიამ. თბ. 2016, გვ. 218, 292; ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.), გვ. 128, 203.

⁸ О. А. Эфендиев. «Китаб-и Дийарбакрийа» Абу Бакра Тихрани как исторический источник. Исторические разыскания 1982. Тб. 1985, გვ. 96-115; აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართულად თარგმნა და ტექსტის კრიტიკული ანალიზი დაურთო თეა ჯანაშიამ, ისტორიული ხასიათის შენიშვნები და დამატებები დაურთო მირიან მახარაძემ. თბ. 2010, გვ. 11-35.

⁹ О. А. Эфендиев. «Китаб-и Дийарбакрийа» Абу Бакра Тихрани как исторический источник, გვ. 116; აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68.

ლია. აბუ ბექრ თეჰრანისთან კარგად ჩანს, რომ ციხის ავთენტურ სახელწოდებაში „კალე“, ანუ ციხე, არსად ფიგურირებს. უფრო მეტიც, ავტორი წერს, თეთრბატნიანების ჯარმა „მტკიცე ციხეს – სამაყარს მიაღწია“.¹⁰ აღნიშნული, იმისი დასტურია, რომ ციხესიმაგრის სახელწოდება თურქულ ტერმინ „კალეს“ არ შეიცავს.

ოსმალეთის იმპერიის მოხელეების მიერ შედგენილ გურჯისტანის ვილაიეთის დავთრებში ვპოულობთ აღნიშნული სოფლის შედარებით ზუსტ სახელწოდებას. ოსმალებმა აღნიშნული მხარის დაპყრობიდანვე დაიწყეს მათ მიერ დაკავებული სოფლების აღწერა. „გურჯისტანის ვილაიეთის მამირვანის ლივის“ დავთარი იხსენიებს მამირვანის ლივის სოფელ სამაღარს, რაც სამიკარის, ანუ სამკარის იდენტურია.¹¹ „მამირვანის ლივის ვრცელი დავთარის“ სარჩევში მისი სახელია სიძლარი,¹² ანუ სამკარი, ხოლო იმავე დავთრის ძირითად ტექსტში – სამაღარი.¹³

მნიშვნელოვანია იმისი აღნიშვნაც, რომ იდენტური ტოპონიმი ოსმალურ დავთრებში ტაო-კლარჯეთის სხვა ტერიტორიაზეც გვხვდება. მაგალითად, ასეთი სახის ტოპონიმი დაფიქსირებულია 1574 წლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარში“ დიდი არტაანის ლივის ტერიტორიაზე.¹⁴

¹⁰ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68.

¹¹ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ. ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმნით გამოსაცემად მოამზადა ნ. შენგელიამ. თბ. 2013, გვ. 220.

¹² ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 95

¹³ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 110

¹⁴ 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 218, 292. 1574 წლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარში“ მოცემულია როგორც სოფლების სარჩევი, ასევე, კონკრეტული სოფლების ჩამონათვალი მასში მცხოვრები მოსახლეებისა და გადასახადების ჩათვლით. მნიშვნელოვანია იმისი აღნიშვნაც, რომ ზშირად სარჩევში დასახელებული სოფლის სახელწოდება არ ემთხვევა ძირითად ტექსტში აღწერილი სოფლის დასახელებას. ასეა სამკარის შემთხვევაშიც, თუმცა ამ შემთხვევაში სხვაობა მცირეა, სხვაგან საქმე უფრო სავალალოდაა. დიდი არტაანის ლივის სოფლების სარჩევში დაფიქსირებულია ამავე ლივაში შემავალი მიშეს ნაპიეს სოფლების ჩამონათვალი. მიშეს ნაპიეს სოფლებს შორის იხსენიება სოფელი სამკრავი (იქვე, გვ. 218). ძირითად ტექსტში, რომელშიც კონკრეტული სოფლების აღწერილობაა მოცემული, დასახლებულია სოფელი სამკურუ, რომელიც ცარიელია რეიასაგან და ექვემდებარება მიშეს (იქვე, გვ. 292). ზედმეტია მსჯელობა იმის შესახებ, რომ სარჩევში დაფიქსირებული სოფელი სამკრავი და ძირითად აღწერილობაში მოცემული სამკურუ ერთი და იგივეა. ტერმინების „სამკრავისა“ და „სამკურუს“ ურთიერთმიმართება გვაფიქრებინებს, რომ აღნიშნული სოფლის ნამდვილი სახელწოდება იყო სამკარი. პირველ შემთხვევაში თითქოს „სამკ(ა)რავი“-ს აღდგენაც შესაძლებელია, თუმცა ძირითად აღწერაში მოცემული „სამკურუ“ კიდევ უფრო ახლოს უნდა იყოს რეალურ სახელწოდებასთან, მით უფრო, რომ ძირითად აღწერილობაში, როგორც წესი, უფრო ზუსტადაა მოცემული ტოპონიმები. მაგრამ ეს ის შემთხვევაა, როდესაც ორივეგან ტექსტს სიზუსტე აკლია, რაც, როგორც ჩანს, გამოწვეული იყო იმით, რომ ორივე მათგანს

ჩვენთვის საინტერესო მამირვანის ლივის სოფელი სამკარის ფორმით იხსენიება „ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარში“, რომელიც 1694-1732 წლებშია შედგენილი. ამ დავთრის მიხედვით, ერთ შემთხვევაში გვაქვს სამკარი,¹⁵ ხოლო ორ შემთხვევაში – სამიკარი.¹⁶ იგივე შეიძლება ითქვას მეორე, იდენტური სახელის მქონე სოფელზე, რომელიც ჯაბა დავთრის ცნობით, არტანუჯის ლივის ამავე სახელწოდების ნაჰიეში ერთიანდება სოფელი სამკარი,¹⁷ ხოლო მეორე შემთხვევაში იგივე დასახლება იხსენიება, როგორც სამკარი.¹⁸ ვფიქრობთ, ამ სოფლების სახელწოდებას, ისევე როგორც მამირვანის ლივაში მდებარე ციხესიმაგრის სახელს, ყველაზე კარგად ტერმინი „სამკარი“ ასახავს, ჩვენც ამ საფორტიფიკაციო ნაგებობას სწორედ სამკარის ციხედ მოვიხსენიებთ.

სოფლის ძველი სახელწოდება „სამკარი“, იგივე „სამაკარი“/„სამიკარი“, მოგვიანებით გადაკეთდა „სამიკალედ“, რაც სოფელში ძველი ციხესიმაგრის არსებობის ხაზგასმა იყო. ტერმინ „სამიკალეს“ არაფერი აქვს საერთო ციხის ავთენტურ სახელწოდებასთან.

ამგვარად, მართებული იქნება, თუ ციხესიმაგრეს თავის ძველ სახელწოდებას დაუბრუნებთ და კვლავინდებურად სამკარის ციხედ მოვიხსენიებთ, ზუსტად ისე, როგორც ამ უკანასკნელთან არსებული დასახლებაა მოხსენიებული ოსმალურ დავთრებში. ციხესიმაგრის საგანგებო მოხსენიებას ოსმალურ დავთრებში ვერ ვხვდებით, ვინაიდან იმ დროს ის უკვე კარგავს თავის მნიშვნელობას.

ისტორია

სამკარის ციხის აგების შესახებ პირდაპირი ცნობები არ გავგაჩნია, თუმცა წყაროებში ის უკვე XIV-XV საუკუნეების მოვლენების აღწერის დროს იხსენიება. ამ დროს ციხე აგებულია და ქვეყნის თავდაცვაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებს. ვფიქრობთ, სამკარის ადგილმდებარეობამ სტრატე-

სხვადასხვა ავტორი ადგენდა, ხოლო მოსმენილი სოფლების სახელწოდებას არასწორად ინიშნავდნენ. ამგვარად, სოფლის სახელწოდება 1574 წლის დავთრის ძირითად აღწერილობაში მოცემული „სამკურუს“ გათვალისწინებით და მისი სარჩევში მოცემულ „სამკრავთან“ შედარებით ირკვევა, რომ სოფლის რეალური სახელწოდება სამკარი ყოფილა. აღნიშნული სახელი იდენტურია მამირვანის ლივაში დაფიქსირებული ტოპონიმისა, რაც იმისი მანიშნებელია, რომ სამიკარის ჩამკეტი ციხესიმაგრეები ან დასახლებები ტაო-კლარჯეთის ტერიტორიაზე მრავლად იყო.

¹⁵ ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.), გვ. 109.

¹⁶ ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.), გვ. 125.

¹⁷ ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.), გვ. 128.

¹⁸ ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.), გვ. 203.

გული მნიშვნელობა განვითარებულ ფეოდალურ ხანაში შეიძინა. ამას რამდენიმე ფაქტორი განაპირობებდა: 1) ფეოდალური ურთიერთობების გაღრმავება; 2) იმიერტაოს პოლიტიკური ცენტრის, ოლთისის, თავდაცვის საჭიროება მდინარე ოლთისისწყლის მარცხენა სანაპიროს მხრიდან; 3) ორჯოხისა და სხვა მიმდებარე ციხეების მშენებლობის თარიღი, რომლებიც უკვე X საუკუნეში აშენებული ჩანს. ამგვარად, მართებული იქნება სამკარის ისტორიის მიმოხილვა IX-X საუკუნეებიდან დაიწყოთ, როდესაც ტაოს მამირვანის მხარეში ქართველების მმართველობა განახლდა. საკუთრივ ციხესიმაგრის ისტორია უფრო გვიანდელი პერიოდით უნდა დაიწყოთ, ვინაიდან ამ ხანაში სამკარის ციხის არსებობის შესახებ ცნობები არ გაგვანია.

IX-X საუკუნეებში მამირვანის მხარე ქართველთა სამეფოში შედის. X საუკუნეში მას ბაგრატიონთა იმიერტაოს შტო აკონტროლებს, რომლის გამორჩეული წარმომადგენელი დავით III დიდა (961-1000 წწ.). დავით III კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ ეს ტერიტორია ანდერძის წესით ბიზანტიის იმპერატორმა დაიკავა. ბიზანტიის 76-წლიანი (1000-1076 წწ.) მფლობელობის შემდეგ ის კვლავ საქართველოს უბრუნდება. თუმცა თურქ-სელჩუკების მიერ ამ მხარის დაპყრობის (1080-1083 წწ.) მერე ტაო ცილობის ობიექტია ქართველებსა და თურქებს შორის, ხოლო თამარის (1184-1210 წწ.) მეფობის დროს იგი საქართველოს შემადგენლობაში დამკვიდრდა.

თამარის მეფობის შემდეგ, გიორგი IV ლამას (1210-1223 წწ.) დროს, ტაო ქართველთა მფლობელობის ქვეშ არის მოქცეული. რუსუდანის (1223-1245 წწ.) დროს ქართველებს ჯალალ ად-დინ ხვარაზმშაჰის გამანადგურებელი შემოსევა დაატყდათ თავს, რომელიც მთელი ხუთი წლის განმავლობაში გაგრძელდა. ამის შედეგი იყო ქვეყნის დასუსტება და ოლთისის ციხე-ქალაქის დაკარგვა 1230 წელს, როდესაც მას ალ-აშრაფ აიუბიანი დაეუფლა; მასთან ერთად აიღეს მამირვანი.¹⁹

ოლთისის, ბულაოყურისა და ამ სტრატეგიულ პუნქტებს შორის მოქცეული მამირვანის მხარე მალე აიუბიანებმა თურქული სახელმწიფოების სასარგებლოდ დათმეს. უმეფობის დროს (1245-1247 წწ.), მონღოლების ბატონობის პერიოდში, თურქების აგრესიული ქმედებით მესხეთის მოსახლეობა დიდად იყო შევიწროებული. ერთ-ერთი ასეთი შემოსევის დროს მოსახლეობამ დახმარებისთვის ყვარყვარე ციხისჯვარელ-ჯაყელს მიმართა. ტაოში, ავნიცა-

¹⁹ გ. ჯავარიძე. საქართველო და მსხლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII ს-ის პირველი მესამედში. თბ. 1995, გვ. 192.

კის მინდვრებზე გამართულ ბრძოლაში, ყვარყვარე ციხისჯვარელ-ჯაყელის ლაშქარმა სასტიკად დაამარცხა შემოჭრილი მტერი. სამცხეში მოსულმა ყვარყვარემ თავისი შვილიშვილები, ივანე და სარგისი, ოლთისის, ბულათყურის და მათი მიმდებარე მხარეების ასაღებად გაგზავნა, რაც ახალგაზრდა ჯაყელებმა წარმატებით შეასრულეს.²⁰ ამავე დროს, ქართველები იბრუნებენ დაკარგულ მამირვანის ციხესიმაგრეს და მდინარე ოლთისისწყლის ხეობის იმ ტერიტორიას, რომელიც ბულათყურსა და ოლთისის ციხე-ქალაქს შორის იყო მოქცეული. მუსლიმებმა ეს მიწები დიდი ხნით დაკარგეს.

აბუ ბექრ თეჰრანის მითითებით, უზუნ ჰასანის (1452-1478 წწ.) მმართველობაში სამკარის ციხე არც ერთ მუსლიმ ხელმწიფეს არ დაუპყრია, ხოლო პირველ ასეთ მცდელობად თემურ-ლენგის შემოსევას ასახელებს.²¹ აქედან გამომდინარე, სამკარის ციხე XIII საუკუნის მეორე ნახევარსა და XIV საუკუნეში აგებული გამოდის. არ არის გამორიცხული, რომ ჯაყელებს 1245-1247 წლებში დაკავებული ოლთისისწყლის ხეობის გამაგრება დამატებითი საფორტიფიკაციო ნაგებობებით XIII საუკუნის მეორე ნახევარშივე დაეწყო, რომ ეს მხარე კარგად ყოფილიყო დაცული მტრის შემოსევებისგან. აქედან შეგვიძლია დავიწყოთ სამკარის ციხის ისტორიაც.

სამკარის ციხე სტაბილურად მოექცა საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში. ამ მხარეს საქართველოს სამეფოში სამხედრო-ადმინისტრაციული თვალსაზრისით სამცხის სპასალარები აკონტროლებდნენ. ირანულენოვანი ისტორიკოსის, აბუ ბექრ თეჰრანის (XV ს. I ნახ.-1480-იან წწ.) მიხედვით, სამკარის ციხე აუღებელ ციხესიმაგრედ მიიჩნეოდა. ავტორის ცნობით, მისი აღება ჩალათაელთა დიდ ემირს, თემურ-ლენგს (1370-1405 წწ.) უცდია, თუმცა უშედეგოდ.²² აბუ ბექრ თეჰრანის არ აქვს დაკონკრეტებული, თუ როდის სცადა თემურ-ლენგმა სამკარის ციხის აღება, თუმცა არ შეგცდებით, თუ ვივარაუდებთ, რომ ეს უნდა მომხდარიყო თემურ-ლენგის 1402 წლის სამხედრო კამპანიის ფარგლებში, რომელიც მიმართული იყო ტაოს წინააღმდეგ.

გიორგი VII-ისა და თემურ-ლენგის დაპირისპირება დიდი ხნის განმავლობაში გრძელდებოდა. დაპირისპირებულმა მხარეებმა ბოლომდე მორიგება

²⁰ ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. როინ მეტრეველი. თბ. 2008, გვ. 565-566; ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტ. III. თბ. 1966, გვ. 122-123;

²¹ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68-69.

²² О. А. Эфендиев. «Китаб-и Дийарбакрийа» Абу Бақра Тихрани как исторический источник, გვ. 116-117; აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68-69.

ვერც 1401 წლის ზავის პირობებით შეძლეს, რომელიც მალევე ორივე მხარის მიერ დაირღვა. ოსმალების წინააღმდეგ მიმავალი თემურ-ლენგი, როგორც ცნობილია, გზად თორთუმის ციხე-ქალაქის აღებას შეუდგა. ტაოს ერისთავის, თაყა ფანასკერტელის, მიერ დატოვებულ ციხისთავ გორჯიკს უარი შეუთვლია მორჩილებაზე და თემურის ლაშქრის წინააღმდეგ ბრძოლა გაუმართავს. ხუთდღიანი ალყის შემდეგ თორთუმის ციხე-ქალაქი დაეცა, ხოლო იქ გამაგრებული ორასი ქართველი მეციხოვნე ჩალათაელებმა დახოცეს.²³ სავარაუდოდ, სწორედ ამ დროს თემურის ჯარები შემოეწყვინნ ტაოს განაპირა მხარეების სხვა ციხესიმაგრეებსაც, მათ შორის, სამკარის ციხეს. აბუ ბექრ თეჰრანის მიხედვით, თემურ-ლენგი სამკარის მისადგომებთან დაბანაკებულა, თუმცა ციხე არ დაუპყრია.²⁴ როგორც საისტორიო წყაროებიდან ჩანს, თემურ-ლენგი მას შემდეგ აიყარა ტაოს პროვინციიდან, რაც ამ მხარის ერისთავი თაყა ფანასკერტელი მიუვიდა და მორჩილება გამოუცხადა.²⁵

სამკარის ციხე გადაურჩა თემურ-ლენგის მრისხანებას, რამაც ამ ციხესიმაგრეს ისლამის მიმდევართა შორის აუღებელი ციხის სახელი დაუმკვიდრა. თემურ-ლენგის გარდაცვალების (1405 წ.) შემდეგ გიორგი VII-ს არ გასჭირვებია დაკარგული ქალაქებისა და ციხესიმაგრეების უკან დაბრუნება. უფრო მეტიც, მან ჩალათაელებს თავრიზამდეც შეუტია და ისინი მნიშვნელოვნად შეავიწროვა.²⁶ გიორგის მეფობის ბოლოს თორთომი და მისი სანახები უკვე საქართველოს შემადგენლობაშია, ხოლო სამკარი ჩალათაელებს, როგორც აღვნიშნეთ, არც დაუკავებიათ. თორთომის ციხის მისადგომებთან 1405 წელს რუი გონსალეს კლავიხომ გაიარა, როდესაც გიორგი აქტიურობდა.²⁷ თორთომი საქართველოს ციხედაა მოხსენიებული. გიორგი მეფის მუსლიმთა წინააღმდეგ ბრძოლა მომდევნო ხანებშიც გაგრძელდა.²⁸ მისი ბრძოლა

²³ კ. ტაბატაძე. ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV-XV საუკუნეების მიჯნაზე. თბ. 1974, გვ. 159-160; დ. კაციტაძე. საქართველო XIV-XV საუკუნეთა მიჯნაზე (სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების მიხედვით). თბ. 1975, გვ. 151-152.

²⁴ О. А. Эфендиев. «Китаб-и Дийарбакрийи» Абу Бакра Тихрани как исторический источник, გვ. 116-117; აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68-69.

²⁵ კ. ტაბატაძე. ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV-XV საუკუნეების მიჯნაზე. თბ. 1974, გვ. 160; დ. კაციტაძე. საქართველო XIV-XV საუკუნეთა მიჯნაზე (სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების მიხედვით). თბ. 1975, გვ. 152.

²⁶ რუი გონსალეს დე კლავიხოს ცნობები საქართველოს შესახებ. ესპანურიდან თარგმნა, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო ე. მამისტოვალაშვილმა. თბ. 1992, გვ. 23-25, 36-37.

²⁷ რუი გონსალეს დე კლავიხოს ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 23-25.

²⁸ რუი გონსალეს დე კლავიხოს ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 27-33.

ჩალათაელების წინააღმდეგ გარკვეულწილად წარმატებული იყო, რასაც მოეწონებოდა ღონისძიებების გარდა, სამკარის თავდაცვაც ადასტურებს თემურ-ლენგის სიცოცხლეში, ხოლო მეფის შეტევითი ოპერაციები – თემურის სიკვდილის შემდეგ. გიორგი 1407 წელს ბუნებრივი სიკვდილით გარდაიცვალა.²⁹

XV საუკუნის პირველ ნახევარში სამკარის ციხე სტაბილურად ქართველთა ხელშია მოქცეული. მისი აღება ვერც თემურის შემდეგ მოსულმა თურქმანებმა შეძლეს. ამ პერიოდში ტაოს მეზობლად შავბატკნიანთა და თეთრბატკნიანთა თურქმანული სახელმწიფოები მძლავრობდნენ. საისტორიო წყაროს ჩვენებით, სამკარის ციხის აღება ყარა-ყოიუნლუს ფადიშაჰს, ისკანდერს (1420-1438 წწ.), უცდია.³⁰

აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობით, ისკანდერ ყარა-იუსუფის ძემ სამკარის ციხეს ალყა შემოარტყა. ისკანდერს აინტერესებდა, თუ რა გზით შეიძლებოდა ციხესიმაგრის აღება. მემათიანის ცნობით, ამ მიზნით მას ხალხი ყველა მხარეს გაუგზავნია,³¹ თუმცა, როგორც თხრობიდან ჩანს, ვერანაირი საიღუმლო შესასვლელი მას ვერ მოუძებნეს. ისკანდერის მეომრები ამოდ ეძებდნენ ციხის აღების შედარებით იოლ გზას. სამკარის ციხე მაღალ კლდეზეა დაშენებული, ხოლო კარიბჭისკენ მიმავალი ერთადერთი გზა კლდის ფერდობებზე გადის, რომელიც ციხეს ჩრდილოეთი კედლის მხრიდან მიუყვება. ციხესიმაგრის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ წერტილში მისი ერთადერთი შესასვლელი კარია განთავსებული. ვინაიდან კარიბჭესთან მისასვლელი ვიწრობებზე გადის და, ფაქტობრივად, მიუვალა, ისკანდერი ცდილობდა სამკარის ასაღებად რაიმე უფრო მარტივი გზა ეპოვა, თუმცა, როგორც აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობიდან ჩანს, ეს ვერ მოახერხა. სპარსულ მემათიანესთან არ არის დაკონკრეტებული, თუ როდის მოხდა სამკარის ციხეზე თავდასხმა, შესაბამისად, არც თარიღია მითითებული.

ისკანდერ ფადიშაჰის შემოსევა, ჩვენი აზრით, 1430-1431 წლებში უნდა განხორციელებულიყო, როდესაც, ისკანდერის ბრძანებით, მისი უმცროსი ძმა, ჯაჰან შაჰი, საქართველოში შემოიჭრა და ლორე აიღო.³² ჯაჰან შაჰის

²⁹ ლ. თავაძე. გიორგი VII გარდაცვალების მიზეზის შესახებ. საქართველოს შუა საუკუნეების ისტორიის საკითხები. IX. თბ. 2008, გვ. 41-46.

³⁰ О. А. Эфендиев. «Китаб-и Дйиарбакрийа» Абу Бакра Тихрани как исторический источник, გვ. 116-117; აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68-69.

³¹ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 69.

³² ლ. თავაძე. ჯაჰან შაჰის 1440 წლის ლაშქრობა საქართველოში. საისტორიო კრებული. ტ. 3. თბ. 2013, გვ. 26-27.

1430 წლის შემოსევა სომხური ანდერძ-მინაწერის ცნობით დასტურდება, რომელშიც ჩანს, რომ ლაშქრობა ქალაქ ლორეს წინააღმდეგ იყო მიმართული.³³ ვახუშტი ბაგრატიონი ამ შემოსევას ზოგადად სარკინოზებს, ანუ მუსლიმებს, მიაწერს და აღნიშნავს, რომ ლორეს მოულოდნელი აღების გარდა, „*მოარბიეს სომხითისანი სამცხემდე, უკუიქცნენ და წარვიდნენ, გარნა ავნეს დიდი ქართველთა*“.³⁴

ვახუშტის ცნობით დგინდება, რომ სარკინოზებმა (იგულისხმება შავბატკნიანები) აიღეს და დამკვიდრდნენ ლორეში, მოარბიეს სომხური მხარეები სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორიებამდე. დიდი ზარალი, რომელიც ქართველებმა განიცადეს, არ შემოიფარგლებოდა მხოლოდ ლორეს დაკარგვით, აოხრდა სომხური პროვინციები, სარკინოზების ძარცვა-რბევა მესხეთსაც მისწვდა.

საქართველოში შემაჯალ სომხურ მხარეებთან ერთად რომ სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორიაც დაარბიეს, ვახუშტის ფრაზა, „*მოარბიეს სომხითისანი სამცხემდე*“, ამას მიანიშნებს, თუმცა, ვინაიდან სამცხის სპასალარის სამფლობელოს მცირედი ზიანი მიადგა, იქ მიმდინარე ბრძოლებზე მემატიანეს მეტი ყურადღება აღარ გაუმახვილებია. თუ გავითვალისწინებთ 1430 წლის საქართველო-შავბატკნიანთა ბრძოლების მასშტაბებს, ის საკმაოდ ფართო მოჩანს და მოიცავს ქვემო ქართლს, სომხურ მხარეებსა და სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორიას. აღნიშნულ მოვლენებთან დაკავშირებით უადრესად მნიშვნელოვნად გვეჩვენება აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები ყარა-ყოუნლუს მბრძანებელ ისკანდერის მიერ სამკარის წინააღმდეგ ლაშქრობაზე. აბუ ბექრ თეჰრანი წერს:

„ისკანდერ ყარა იუსუფისთვისაც ეს ციხე ერთ ხანს თავსატეხი იყო. [აინტერესებდა] თუ როგორ ხსნიან პატრონები ციხეს, [მან] ამის გასაგებად ყველა მხარეს ხალხი გაეზავნა“.³⁵

სპარსელი ავტორი მანამდე აღნიშნავს, რომ სამკარის ციხე ისლამის მიმდევრებს არასდროს დაუკავებიათ, ხოლო თემურ-ლენგისა და ისკანდერის შემოსევის მაგალითებს ამ კუთხით იშველიებს.³⁶ საინტერესოა ამ ლაშქრობის კონკრეტული დეტალები.

³³ სომხური ანდერძ-მინაწერები (ჰიშატაკარანები) საქართველოს შესახებ XIV-XV სს. ძველი სომხურიდან თარგმნა შესავალი და კომენტარები დაურთო ალექსანდრე აბდალაძემ. თბ. 1978, გვ. 46.

³⁴ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV. ამომც. ს. ყაუხჩიშვილი. თბ. 1973, გვ. 280.

³⁵ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 69.

³⁶ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68-69.

შავბატკნიანთა 1430 წლის ლაშქრობა საქართველოში ფაღიშაჰ ისკანდერსა და მის ძმას, ჯაჰან შაჰს, ერთობლივად უნდა განეხორციელებინათ. ამ ვარაუდის გამოთქმის საფუძველს ქართული, სომხური და სპარსული წყაროების შეჯერება გვაძლევს. ვახუშტის ცნობით, 1430 წელს მუსლიმებმა ლორე აღეს, სომხითი დაარბიეს და სამცხე-საათაბაგოს მიაღწიეს. სომხური ჰიშატაკარანის მიხედვით, ჯაჰან შაჰმა 1430 წელს ლორე გარემოიკცვა, ხოლო აბუ ბექრ თეჰრანის ინფორმაციით, ისკანდერი სამკარის ციხის აღებას ცდილობს, თუმცა უშედეგოდ. მთელ ამ მასალას თუ ერთმანეთს დავუკავშირებთ, ცხადი ხდება, რომ ძმებმა საქართველოს ორი მხრიდან შემოუტყიეს, ჯაჰან შაჰი სომხურ პროვინციებსა და ლორეს ციხე-ქალაქს ლაშქრავს, ხოლო ისკანდერი სომხებით დასახლებული მხარეების გარდა, სამცხე-საათაბაგოში შეიჭრა და სამკარის ციხე მოაქცია ალყაში.

ისკანდერი, როგორც ჩანს, თავისი ძმის წარმატებამ შეაგულიანა, თუმცა ჯაჰან შაჰისგან განსხვავებით, მან ვერ შეძლო მიზანში ამოღებული ციხესიმაგრის აღება. ჩვენ არ ვიცით, სცადა თუ არა მან სხვა ციხეების დაკავება. სამკარის ციხის დაკავების გარეშე ისკანდერს ოლთისის მიმართულებით წასვლა სერიოზულად გაუჭირდებოდა, შესაბამისად, მას შეეძლო მხოლოდ ტაოს განაპირა რაიონები მოერბია და შედარებით ადვილად ასაღები ციხესიმაგრეები დაეკავებინა, მაგრამ სპარსელი ისტორიკოსის ცნობებში მსგავსი არაფერი ჩანს. საქართველოსა და შავბატკნიანებს შორის მიმდინარე ბრძოლები 1431 წელსაც გაგრძელდა. ამის შესახებ ცნობები მოეპოვება როგორც ვახუშტი ბაგრატიონს, ასევე, სპარსელ ისტორიკოს ჰასან რუმლუს (1530/1-1577/8? წწ.), რომლის აღნიშვნით 1431 წელს „*მირზა ისკანდერმა საქართველოზე გაილაშქრა (და) საშინლად ააოხრა*“.³⁷ ჰასან რუმლუს ცნობის გათვალისწინებით, როგორც ჩანს, ფაღიშაჰი ისკანდერი საქართველოში 1431 წელს შემოიჭრა. მართალია, ჰასან რუმლუ საუბრობს საქართველოს საშინელ აოხრებაზე, მაგრამ მეორე ცნობის მიხედვით, მას სამკარის ციხესთან წარუმატებლობა განუცდია.

ყარა-ყოიუნლუს მეთაურთა აგრესია საქართველოს წინააღმდეგ ქართველი მეფის, ალექსანდრე I დიდისა და შაჰრუხის კავშირით უნდა აიხსნას.

³⁷ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 280; კ. კუცია. „აჰან ათ-თავარიხის“ ცნობები XV საუკუნის საქართველოს შესახებ. საქართველოს ისტორიის აღმოსავლურ მასალები. ტ. II. თბ. 1979, გვ. 79.

1429 წ. 25 სექტემბერს გამართული საღმასის ბრძოლის შემდეგ,³⁸ ამავე წლის ოქტომბერიდან 1430 წ. 6 მაისამდე შაჰრუხი არანის ყარაბაღში რჩება ზამთრის გატარების მიზნით.³⁹ ამ ვრცელი პერიოდის განმავლობაში არსებული სიმშვიდე ქართველებსა და ჩალათაელებს შორის ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ ალექსანდრე მეფემ გამარჯვებული შაჰრუხის მხარე დაიჭირა, ხოლო ამ უკანასკნელმა საქართველოს სამეფოს ხელშეუხებლობა აღუთქვა. ამგვარი სახის მოკავშირეობა ქართველებსა და ჩალათაელებს შორის ისკანდერიისთვის სერიოზული საბაბი იყო, საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლები ეწარმოებინა.

ალექსანდრესა და შაჰრუხს შორის პოლიტიკური კავშირი მანამდეც დამყარდა. შაჰრუხ ყაენის პირველი აზერბაიჯანული სამხედრო კამპანიის ფარგლებში (1420-1421 წწ.) ის 1420 წლის აგვისტოში ყარა-ყოიუნლუს თურქმანთა წინააღმდეგ დაიძრა.⁴⁰ 1420 წლის ნოემბერში ჩალათაელთა ყაენმა ყარა-იუსუფის გარდაცვალებით ისარგებლა და ადარბადაგანი სერიოზული წინააღმდეგობის გარეშე დაიკავა. 1420-1421 წლების ზამთრის სეზონის გატარების მიზნით შაჰრუხი არანის ყარაბაღში დაბანაკდა.⁴¹ არაქსის მიდამოებთან შაჰრუხს 1421 წლის მაისში შარვანშაჰის, შაქის მმართველისა და ალექსანდრე მეფის ელჩები მიუვიდნენ. ალექსანდრეს დესპანს ყაენთან საჩუქრები მიუტანია,⁴² რაც მათ შორის პოლიტიკური კავშირის დამყარების მანიშნებელია. ეს თანამშრომლობა, როგორც ჩანს, 1429-1430 წლებშიც გაგრძელდა.

შავბატკინანთა და ჩალათაელთა ომის გათვალისწინებით, შესაძლებელია 1430-1431 წლების სამხედრო კამპანიის ქრონოლოგიური მიმდინარეობის შედარებით უფრო ზუსტი განსაზღვრა. როგორც ცნობილია, შაჰრუხი კავკასიას, მდინარე არაქსზე გადასვლის შემდეგ, 1430 წლის 6 მაისს, ტოვებს. ჩალათაელთა მბრძანებელი 30 მაისს უკვე ადარბადაგანის (აზერბაიჯანი) ერთ-ერთ ცენტრში, სულთანეაშია, ხოლო 24 ივნისს ტოვებს ქალაქს და ჰერათისკენ მიემგზავრება, სადაც 1430 წლის 28 აგვისტოს ჩადის.⁴³

შაჰრუხის არანის ყარაბაღში ყოფნის პერიოდში მისი ვაჟი, მუჰამედ ჯუჟი მირზა, ყოფილ შაჰ-არმენთა ტერიტორიაზე ისკანდერის დევნით არის

³⁸ Фасих Ахмад ибн Джалал ад-Дин Мухаммад ал-Хавафи. Фасихов свод [Муджмал-и Фасихи]. Перевод, предисловие и примечания Д. Ю. Юсуповой. Ташкент. 1980, გვ. 203.

³⁹ Фасих ал-Хавафи. Фасихов свод, გვ. 204.

⁴⁰ Фасих ал-Хавафи. Фасихов свод, გვ. 186.

⁴¹ Фасих ал-Хавафи. Фасихов свод, გვ. 187-188.

⁴² დ. ნინიძე. ქართული დიპლომატია XV საუკუნეში. ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები. II. ძთ. რედ. რ. მეტრეველი. თბ. 1998, გვ. 10-11.

⁴³ Фасих ал-Хавафи. Фасихов свод, გვ. 204-205.

დაკავებული. მიუხედავად დიდი მცდელობისა, ჯუჭი მირზას მეომრებმა ვერ შეძლეს ისკანდერის შეპყრობა, თუმცა ადგილობრივი სომხური და მუსლიმური მოსახლეობა სასტიკად გაძარცვეს და ეს მხარე დატოვეს.⁴⁴ ჩაღათაელებთან კავშირში ისკანდერის სამფლობელოებს არბევს თეთრბატკნიანთა მეთაური ოსმან ბეგიც.⁴⁵ მუჰამედ ჯუჭის მეომრები, როგორც ჩანს, ვანის ტბის მიდამოებს 1430 წლის მაისისთვის ტოვებენ, როდესაც შაჰრუხი არანის ყარაბაღიდან ადარბადაგანში გადადის. ამან ხელი შეუწყო ისკანდერს, რომ კვლავინდებურად გაემყარებინა პოზიციები აღნიშნულ რეგიონში. ჯვართამაღლების დღეს ის ქალაქ არწკეს დაეუფლა ვანის ტბის მიდამოებთან, ხოლო ამავე წლის მაის-ივნისის შემდეგ უკვე მზად იყო, თავისი გავლენა კიდევ უფრო შორს განეგრცო ჩრდილოეთის მიმართულებით. ვფიქრობ, შაჰრუხის მიერ ადარბადაგანის დატოვების შემდეგ, 1430 წლის მეორე ნახევარში, ფაღიშაჰი ისკანდერი შედარებით უფრო თავისუფლად შეძლებდა ჩაბმულიყო საქართველოსთან დაპირისპირებაში. ქრისტიანების წინააღმდეგ ბრძოლა მას ნაკლებად უქაღდა ჩაღათაელთა მუსლიმი მბრძანებლების მხრიდან მომდინარე რისხვას. როგორც ცნობილია, შაჰრუხი ადარბადაგანში შავბატკნიანთა მმართველად ისკანდერის ძმას, აბუ საიდს, ტოვებს, რომელსაც ფაღიშაჰი ისკანდერი მხოლოდ ერთი წლის შემდეგ, 1431 წელს, ამარცხებს და კლავს.⁴⁶

შაჰრუხის ჰერათში დაბრუნების (28 აგვისტო, 1430 წელი) შემდეგ, შემოღვომის სეზონის ახლო ხანებში, ძმებმა, ისკანდერ ფაღიშაჰმა და ჯაჰან მირზამ, საქართველოში ლაშქრობა დაიწყეს. 1430 წლის მიწურულისთვის ჯაჰანი ციხე-ქალაქ ლორეს იღებს, რასაც მოჰყვა ალექსანდრე I დიდის კუთვნილი ქვემო ქართლის, სამცხე-საათაბაგოსა და სომხური ტერიტორიების დარბევა. 1430-1431 წლის ზამთრის სეზონში ძმები არანის ყარაბაღში უნდა ყოფილიყვნენ დისლოცირებული გამოზამთრების მიზნით. როგორც ჩანს, საბრძოლო მოქმედებები და პოზიციური ბრძოლები სისტემატურად მიმდინარეობდა. ჰასან რუმლუს თარიღის გათვალისწინებით, თავისი ძმის წარმატებით შეგულიანებულ ისკანდერს 1431 წელს ხელახალი შეტევა უნდა მოეწყო საქართველოზე. ამჯერად ყარა-ყოიუნლუს თურქმანებმა სამკარის აღება სცადეს, თუმცა წარუმატებლად. არ ვიცი, თუ როგორც განვითარდა მოვლენები სხვა ტერი-

⁴⁴ T'ovma Metsobets'i', History of Tamerlane and His Successors, Translated by Robert Bedrosian, New York 1987, გვ. 75-78.

⁴⁵ T'ovma Metsobets'i', History of Tamerlane and His Successors, გვ. 75.

⁴⁶ Фасих ал-Хавафи. Фасихов свод, гв. 207.

ტორიებზე, თუმცა, იმისი თქმა დანამდვილებით შეუძლებელია, რომ 1430-1431 წლებში შავბატკნიანთა ძირითადი მონაგარი ლორე იყო, მათვე უნდა დაეკავებინათ ალექსანდრეს კუთვნილი სომხური პროვინციები ამბერდის ჩათვლით.

1431 წლიდან ყარა-ყოიუნლუს ფაღიშაჰი ისკანდერი ადარბადაგანში არსებული არეულობის მოწესრიგებით და შარვანის, აყ-ყოიუნლუსა და ჩალათაელების წინააღმდეგ ბრძოლებით იყო დაკავებული, რის გამოც საქართველოსთვის, ფაქტობრივად, არ ეცალა. სწორედ ამ პერიოდში, ვახუშტის ცნობით, 1431 წელს ალექსანდრე I დიდმა კვლავ დაიბრუნა კონტროლი კუთვნილ სომხურ პროვინციებზე და ამბერდი დაიკავა.⁴⁷ აღნიშნული 1431 წლის მიწურულს უნდა მომხდარიყო, როდესაც ისკანდერი ადარბადაგანში იბრძოდა. 1432 წელს, ვახუშტისვე ცნობით, ალექსანდრემ ციხე-ქალაქი ლორე აიღო და საქართველოს სამეფოს შეუერთა.⁴⁸ ქართველი მემატიანის მიხედვით, ამ სამხედრო კამპანიის ფარგლებში მეფე ალექსანდრემ „*მოხარკეჰყენა რანი, მოვაკანი და შარვანი; მოვლო სამეფო თვისი და მოვიდა კუალად ტფილისს*“⁴⁹ ჩამოთვლილ ქვეყნებში არანი, შაქი და შარვანი იგულისხმება. ცნობაში სამცხე-საათაბაგოზე არანაირი მინიშნება არ არის გაკეთებული, რაც იმას ადასტურებს, რომ მესხეთის ციხესიმაგრეთა შორის დასაბრუნებელი არაფერი იყო. ეს კი სამკარის ციხის სიმტკიცით უნდა აიხსნას, რომლის ალებაც შავბატკნიანებმა ვერ მოახერხეს. ამ ფაქტმა უპერსპექტივო გახადა სამცხე-საათაბაგოს სიღრმეში გამაგრებული ადგილების დაკავება. აქედან მოყოლებული გარკვეული დროის განმავლობაში ჩვენ არ გვაქვს ცნობა, რაც სამკარის ციხეზე თურქმანთა ლაშქრობას დაადასტურებდა.

ჩვენს ხელთ არსებული წყაროებით, სამკარის ციხე აღარ გამხდარა შავბატკნიანთა თავდასხმის ობიექტი. სამაგიეროდ, რაც ვერ მოახერხეს ყარა-ყოიუნლუს მეომრებმა, მოგვიანებით, შეძლეს აყ-ყოიუნლუს ჯარებმა. აღნიშნული მათი გამოჩენილი ფაღიშაჰის, უზუნ-ჰასანის (1452-1478 წწ.), მოღვაწეობას უკავშირდება.

სამკარის ალების ბრძოლის ისტორია აბუ ბექრ თეჰრანის უზუნ-ჰასანის მიერ ამ ციხესიმაგრის დაკავების დეტალური აღწერილობით აქვს დამთავრებული.⁵⁰ აღნიშნული ამბავი მემატიანეს 871 წლის (1466-1467 წწ.)

⁴⁷ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 280.

⁴⁸ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 280.

⁴⁹ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 280.

⁵⁰ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68-69.

მოვლენებთან დაკავშირებით აქვს მოცემული,⁵¹ თუმცა, როგორც ჯ. ვუდსი შენიშნავს, აბუ ბექრ თეჰრანისთან მოყვანილი ეს ცნობა უნდა ეხებოდეს უზუნ-ჰასანის 1458 წლის შემოსევას და არა 1466-1467 წლებში მომხდარ რაიმე ლაშქრობას, რომელსაც რეალურად ადგილი არ ჰქონია.⁵² მისივე სამართლიანი შენიშვნით, საქართველოს წინააღმდეგ თეთრბატკნიანთა ფადიშაჰმა განახორციელა სამი ლაშქრობა და არა ოთხი ან ხუთი, როგორც ამას სხვა მკვლევრები ვარაუდობენ.⁵³ ამგვარად, როგორც ირკვევა, აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობით, უზუნ-ჰასანის პირველი დაზავატი, ანუ საღვთო ომი საქართველოს წინააღმდეგ 1458 წელს დაიწყო, რომლის ფარგლებშიც თეთრბატკნიანთა ფადიშაჰმა სამცხე-საათაბაგოს შემოუტია.⁵⁴ საქართველოზე, როგორც ურ-

⁵¹ О. А. Эфендиев. «Китаб-и Дийарбакрийй» Абу Бакра Тихрани как исторический источник, გვ. 68-69.

⁵² J. E. Woods. The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire (Revised and Expanded Edition). The University of Utah Press. 1999, გვ. 88-89, 253-254.

⁵³ J. E. Woods. The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire, გვ. 253-254. ჯ. ვუდსის მიხედვით, უზუნ-ჰასანის სამი ლაშქრობა შეიძლება დათარიღდეს 1458, 1461 და 1476-1477 წლებით (იქვე, გვ. 254). ჩვენ ვიზიარებთ მის შეხედულებას მხოლოდ ერთი მნიშვნელოვანი შესწორებით, მეორე ლაშქრობა უნდა განხორციელებულიყო 1462 წელს, როგორც ეს მითითებულია ქართულ და სომხურ ანდერძ-მინაწერებში. ამასთან, უზუნ-ჰასანის ეს ლაშქრობა მიმართული იყო არა ბაგრატ VI-ის, არამედ გიორგი VIII-ის წინააღმდეგ. ვუდსის ეს შეცდომა განპირობებულია მარი ბროსეს გადაჭარბებული ნდობით (იქვე, გვ. 90, 254). ქართული და სომხური წყაროებისა და საკითხის ისტორიოგრაფიის შესახებ იხ.: ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა. შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თეოდორ დანიას მიერ. ტ. II (1213 დაწ-1700 მდე). ტფ. 1897, გვ. 281; სომხური ანდერძ-მინაწერები (ჰიმნოგრაფიები) საქართველოს შესახებ XIV-XV სს., გვ. 78; ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 285-286; ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტ. IV. თბ. 1967, გვ. 74-85. სომხურ ჰიმნოგრაფიებში დაცულია თბილისის მიდამოებში მტრის შემოსევის დეტალური თარიღი. თბილისში მცხოვრები საზარების სომეხი გადაწყვერის, დავითის ცნობით, 1462 წლის 22 აპრილი აღდგომის კვირის დღი ხუთშაბათი დღე იყო, როდესაც თურქები ავჭალის გლდანში მისულან, თბილისიდან გამოსული ორასი ქართველი მხედარი მათ დაღვენებია, ხოლო ლოჭინში მომხდარ ბრძოლაში ორასი ქართველი მეომარი მტრის ათასკაციან რაზმს სასტიკად დაუმარცხებია და დაუხოცავს (იქვე, გვ. 78). მართალია, აქ არ ჩანს, თუ რომელ თურქებზეა საუბარი, მაგრამ ქართულ წყაროებთან შეჯერებით თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ეს ხდება უზუნ-ჰასანის 1462 წლის შემოსევის ფარგლებში მიმდინარე ბრძოლების დროს.

⁵⁴ M. Kuršanskis. Autour de la dernière princesse de Trébizonde: Théodora, fille de Jean IV et épouse d'Uzun Hasan. Archeion Pontou. T. 34. 1977/8, გვ. 81; J. E. Woods. The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire, გვ. 89, 254; P. M. Шукуров. Великие Комнены и Восток (1204-1461). СПб. 2001, გვ. 363; მ. მახარაძე. უზუნ-ჰასანის პირველი ლაშქრობა საქართველოში. ვალერიან გაბაშვილი 90 (საიუბილეო კრებული). თბ. 2003, გვ. 391-399; მისივე. უზუნ-ჰასანის პირველი ლაშქრობა საქართველოში. აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართულად თარგმნა და ტექსტის კრიტიკული ანალიზი დაურთო თეა ჯანაშიამ, ისტორიული ხასიათის შენიშვნები და დამატებები დაურთო მირიან მახარაძემ. თბ. 2010, გვ. 90-97.

წმუნო ქრისტიანების ქვეყანაზე, თავდასხმა უზუნ-ჰასანისთვის დიდების მოპოვების საწინდარი იყო, ამით მას ღაზის, ანუ ისლამისთვის მებრძოლი მმართველის სახელის მოპოვება სურდა.⁵⁵ ღაზავათს უზუნ-ჰასანის კარზე რომ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ, კარგად ჩანს აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობებშიც. სპარსელი ავტორის მიხედვით, ტრაპიზონის წინააღმდეგ ლაშქრობაში ოსმალებს თეთრბატნიანთა ელიტამ ხელი არ შეუშალა იმ განზრახვით, რომ ღაზავათის დროს შარიათის კანონი კრძალავდა მუსლიმის მიერ ისლამის მიმდევრისთვის წმინდა საქმის აღსრულებისთვის ხელის შეშლას.⁵⁶ სახელის მოხვეჭის გარდა, თეთრბატნიანთა ფადიშაჰის მიზანი ალაფის, ტყვეებისა და ტერიტორიების დაკავებაც იყო.

უზუნ-ჰასანის 1458 წლის ლაშქრობას დეტალურად აღწერს აბუ ბექრ თეჰრანი. მისი ცნობა უზუნ-ჰასანის ლაშქრობის იმ მონაკვეთს აღგვიწერს, რომელიც სამკარის ციხის აღებას ეხმიანება. როგორც ჩანს, სამკარის ალყა ამ ლაშქრობის ყველაზე თვალსაჩინო მომენტი გახლდათ.

აბუ ბექრ თეჰრანის გადმოცემით, ამიდიდან წამოსული ფადიშაჰი საქართველოში შემოვიდა, ცნობა უზუნ-ჰასანის ლაშქრობის შესახებ ციხეების, ქალაქებისა და სოფლების ყველა მოსახლემ შეიტყო.⁵⁷ ამ ინფორმაციიდან ჩანს, რომ უზუნ-ჰასანის ლაშქრობა არ ყოფილა მოულოდნელი, თეთრბატნიანთა მმართველი, როგორც ჩანს, ცდილობდა მის ლაშქრობას დიდი რეზონანსი გამოეწვია. ამისთვის მან ბევრი ცნობილი ამირა თუ შეიხი წამოიყვანა საქართველოს წინააღმდეგ სალაშქროდ. ავტორის ცნობით, მოსახლეობის ნაწილმა გაქცევით უშველა თავს, ხოლო მეორე ნაწილი გამაგრებას იწყებს. გამაგრებულები, ძირითადად, ხანდაკების გათხრით იყვნენ დაკავებული ან მწვერვალებზე აღმართულ ციხესიმაგრეებს აფარებდნენ თავს.⁵⁸

სამკარის ციხესიმაგრეს აბუ ბექრ თეჰრანი სამაყარს (სამაკარი) უწოდებს. მისივე განცხადებით, მოსახლეობის ერთმა ნაწილმა შიშისა და ძრწოლის გამო ციხეები მიატოვა და გაიქცა, ხოლო მეორე ნაწილი ადგილიდან ფეხს არ იცვლიდა.⁵⁹ როგორც ცნობილია, უზუნ-ჰასანმა საქართველოში სულ

⁵⁵ ვუდსი აღნიშნავს, რომ ამ ღაზავათების პირდაპირი მიზანი ნადავლის მოპოვება იყო, თუმცა იქვე ამატებს, რომ მუსლიმ მმართველებს სურდათ თავიანთი ძალაუფლების გაძლიერება ღაზის წოდების მოპოვებით, იხ.: J. E. Woods. *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, გვ. 89.

⁵⁶ P. M. Шукуров. *Великие Комнены и Восток (1204-1461)*. СПб. 2001, გვ. 368.

⁵⁷ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68.

⁵⁸ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68.

⁵⁹ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68.

ექვსი ციხესიმაგრე აიღო,⁶⁰ მათ შორის, როგორც ამ ცნობებიდან ირკვევა, ერთი ნაწილი უომრად აუღია. სამკარის ციხე, როგორც სპარსელ მემატრიანესთან არის აღნიშნული, ციხის სიმტკიცეს ენდობოდა და დანებებას არ აპირებდა, სწორედ ამის შემდეგ არის მოყვანილი მაგალითები იმისა, თუ როგორც სცადეს სამკარის აულებელი ციხესიმაგრის დაუფლება ჩალათაელთა დიდმა ემირმა თემურმა და ყარა-ყოიუნლუს ფადიშაჰმა ისკანდერმა.⁶¹ აბუ ბექრ თეჰრანი ამით სამკარის აღების უკიდურეს სირთულეს უსვამს ხაზს და თავისი მბრძანებლის, უზუნ-ჰასანის, წარმოჩენას ცდილობს, რომელიც, მისივე ცნობით, პირველი ყოფილა მუსლიმ მბრძანებელთაგან, ვინც სამკარის ციხესიმაგრე დაიკავა.

აბუ ბექრ თეჰრანი სამკარის აღებას საკმაოდ ვრცლად აღგვიწერს, აქ მოგვყავს სპარსული ტექსტის თეა ჯანაშიასეული ქართული თარგმანი, ტექსტში ვკითხულობთ:

„საბოლოოდ, ხალხი თავისი აზრის მცდარობას, [ციხეში] შესვლისა და [მისი] განლაგების მიუვალობისა, მიხვდა. უძლეველმა მოციქულმა (უზუნ-ჰასანმა – ლ.თ.) ამ ცარიელი სიტყვების უტყუარობა არაფრად ჩაავლო. ისლამის საქმისთვის (იგულისხმება ღაზავათი – ლ.თ.), უშიშარი ახალგაზრდების, მოქნილი და მამაცი გოლიათების წამოსაყვანად, შეტევა წამოიწყო. ბოლოს, მათ ცას მწვდომელი ფრინველებით კოშკებსა და ციხის კედლებს გადაუფრინეს. ზავისა და ნდობის პერიოდშიც კი თუ ვერავის მოეხერხებინა იქიდან [ბურჯებიდან] ჩამოსვლა, [ამჯერად] რამდენიმე ბურჯზე ავიდნენ. პირველად ორი ახალგაზრდა ერთ ბურჯზე ავიდა. მათგან ერთმა, მსგავსად შაჰიდისა, თავი გასწირა. მეორემ კი თავშესაფარს შეაფარა თავი. ამასობაში ერთმა შენაკადმა ქვემოთ ციხის კარებს შეუტია და იქაურობა დაიკავა. ურწმუნოები [ქართველები] სხვა კედელზე შემომტევეთა მხარეს, ციხის კედელზე ავიდნენ. იმ ახალგაზრდამ, როგორც კი კოშკზე გამოვიდა, ხმალი იშოშვლა. ახალგაზრდა ხმალამოწვდილი მტრისკენ გაემართა და სანამ შაჰიდი (ისლამისთვის აღსრულებული – ლ.თ.) არ გახდებოდა, ურწმუნოებს ებრძოდა. ამ დროს, უეცრად, სხვა ჭაბუკი გამოჩნდა. ისიც მოკლეს. სხვა რვაც ერთად ამოვიდა. აქედან ორმა თავი გასწირა. ასე მიჰყვებოდნენ ერთმანეთს ციხის კედლებზე ასული დახოცილები. ბოლოს ძნელად ასაღები და მძლავრი და მტკიცე ციხე

⁶⁰ J. E. Woods. The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire, გვ. 89, 255; მ. მახარაძე. უზუნ-ჰასანის პირველი ლაშქრობა საქართველოში, გვ. 396-397; აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 96-97.

⁶¹ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68-69.

აიღეს. უთვალავი ნდავლი და ბედნიერება მოიხვეჭეს. ციხეში დამალული მოღვაწეები დახოცეს ბავშვები და ქალები შეიპყრეს და დაატყვევეს“⁶²

სამკარის ციხის ალების ეს დეტალური აღწერილობა მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ ციხესიმაგრის დაცემის ისტორიის შესასწავლად, არამედ მისი ავთენტური აგებულების გარკვევის კუთხითაც. როგორც ციხის ალების აღწერილობიდან ჩანს, ამ ციხეს ჰქონდა რამდენიმე კოშკი, რომლებიც დღეს საერთოდ აღარ იკითხება. ანალოგიური შეიძლება ითქვას ბურჯებზე, დღეს სახეზეა მხოლოდ მართკუთხა კედლები, რომელთა ადგილზეც ადრე ბურჯების არსებობა შეგვიძლია ვივარაუდოთ. ის, რაც აბუ ბექრ თეჰრანის აღწერილობასა და ამჟამინდელ რეალობას კარგად ემთხვევა, არის შესასვლელი კარი. ავტორის მიხედვით, ის ქვემოთაა.

სამკარის კარიბჭე ციხის ჩრდილო-დასავლეთით, სიმაგრის ქვედა, ყველაზე დაბალ ზონაში მდებარეობს. აქედან ციხესიმაგრე ნელ-ნელა მალდება, ვიდრე მის უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთის წერტილამდე. სამკარის ზედა ნაწილი, ანუ მისი აღმოსავლეთი ნაწილი, საკმაოდ ფართოა. ხოლო სიმაგრის დასავლეთი ნაწილი, საიდანაც აღინარ ყველაზე ამაღლებულ წერტილში – საკმაოდ ვიწროა. აღნიშნული ვიწრო ასასვლელი, რომლის ირგვლივ დღეს თანამედროვე კედლებია, დაახლოებით მიუყვებოდა ძველი კედლების წყობას. ეს ვიწრო ორმხრივი კედელი ზემოთ მიახლოებით ორი ათეული მეტრის სიმაღლეზე მიემართება. მთელი ამ ოცი მეტრის მანძილზე ყველგან შეიძლება მისი ჩაკეტვა დამატებითი კედლით, რაც, როგორც აბუ ბექრის ცნობიდან ჩანს, მართლაც ჩაკეტილი ყოფილა. აღნიშნული ქმნიდა ციხესიმაგრის ორ დამოუკიდებელ ნაწილს, ანუ, ფაქტობრივად, ორ ციხეს. აქედან აყ-ყოიუნლუს ერთ-ერთმა რაზმმა აიღო მხოლოდ ქვედა ნაწილი მთავარ კარიბჭესთან ერთად. საჭირო გახდა მისი მეორე, ანუ ციხესიმაგრის ცენტრალურ ნაწილში არსებული გამყოფი კედლის აღებაც. თეთრბატკნიანი თურქმანები ციხესიმაგრის კედლებზე ყველა მხრიდან მიძვრებოდნენ, ხოლო დამცველები შიდა კედლის (რაც დღეს აღარ იკითხება, თუმცა აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობის მიხედვით ივარაუდება) დაცვით იყვნენ დაკავებული. ციხესიმაგრის ქვედა ნაწილის ალებამ თურქმანებს საშუალება მისცა, კლდეზე აღმართული კედლების ორივე მხრიდან დაეწყოთ შეტევა. სამკარი მისი ყველაზე ამაღლებული აღმოსავლეთი ნაწილის დაკავების შემდეგ მხრიდან დაეცა.

⁶² აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 69.

ციხეში თავშეფარებული მოსახლეობა სიმაგრის აღმოსავლეთ ნაწილში უნდა ყოფილიყო მოგროვებული, ამათგან ქალები და ბავშვები პასიურ როლს თამაშობდნენ ციხესიმაგრის თავდაცვაში, ხოლო თავშეფარებული მამაკაცები მეციხოვნეებთან ერთად იცავდნენ პოზიციებს. სწორედ ამით უნდა აიხსნას აბუ ბექრ თეჰრანის ჩვენება, რომლის თანახმად, თურქმანებმა დახოცეს ყველა ციხეში მყოფი, გარდა ქალებისა და ბავშვებისა. უმწეო მდგომარეობაში მყოფი ქალები და ბავშვები შეიპყრეს და ტყვედ წაიყვანეს. სამკარის ციხეში დაცული იყო დიდძალი ქონება, რომელიც აქ მოსახლეობას უნდა ამოეტანა. ეს ქონებაც მტერს ჩაუარდა ხელში, რასაც საგანგებოდ უსვამს ხაზს სპარსელი მემატიანე.

სამკარის ციხესიმაგრის დაკავების შემდეგ უზუნ-ჰასანის არმია წინ წავიდა, როგორც ჩანს, ჩრდილოეთის მიმართულებით, მაგრამ მამირვანი და ოლთისი ვერ უნდა აეღო. ამის შემდეგ, უკან მობრუნებისას, ოლთისისწყლის ხეობის სოფლების დარბევა დაიწყო. აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობით, თეთრბატკნიანებმა ეთრეკერად წოდებულ სოფელს მიაღწიეს და მისი შემოგარენი, ვიდრე ინჰანისა და თავაილის ეკლესიებამდე, ძარცვა-რბევით გაიარეს, ქრისტიანები შეიპყრეს და მრავალი ნაღავლი ჩაიგდეს ხელში.⁶³ ვფიქრობ, სოფლის სახელწოდებაში ეგრეჟი (თურქ. ექრეჟი, ახლანდელი იენიქთაში არზრუმის პროვინციის ნარმანის რაიონში) უნდა იგულისხმებოდეს, რომელიც სამკარის სამხრეთით მდებარეობს იმავე ხეობაში. ეკლესიების სახელწოდებებში ამავე რეგიონის ირგვლივ მდებარე დიდი ეკლესიები უნდა ვიგულისხმოთ. „ინჰანი“ იშხანი უნდა იყოს, ხოლო „თავაილი“, რომელიმე ახლომდებარე ეკლესია. იშხანის მიმდებარე ტერიტორიის დაკავებისთვის თურქმანებს თორთომისა და აზროდის ციხეების წინააღმდეგობა უნდა გადაელახათ, რომელთა აღება სპარსელ ისტორიკოსთან არ დასტურდება. ამდენად, იშხანის მიდამოების მორბევა უფრო მარბიელი ლაშქრობა იყო, ვიდრე დაპყრობითი. აქედან ჩანს, რომ ოლთისისწყლის ხეობის გარდა, ისინი მესხეთის სხვა სასაზღვრო თემებსაც შეესივნენ.

უზუნ-ჰასანის ამ ძლევამოსილი ლაშქრობის მიმდინარეობისას კემახისა და ყარა-ყისარის მმართველები, რომლებიც თეთრბატკნიანთა ამ ლაზავათში იღებდნენ მონაწილეობას, ფადიშაჰის სხვა ქვეშევდომებთან ერთად უეცრად წყვეტენ მონაწილეობას ბრძოლებში და უზუნ-ჰასანის წინააღმდეგ იწყებენ

⁶³ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 69-70.

მოქმედებას.⁶⁴ მათი გამოსვლა ოსმალეთის სულთნის მეჰმედ II-ის (1451-1481 წწ.) მხარდაჭერით იყო გამყარებული.⁶⁵ აბუ ბექრ თეჰრანი მათ ინტრიგებისა და შუღლის ჩამოგდებაში სდებს ბრალს, რამაც უზუნ-ჰასანს არ მისცა საშუალება, ახალციხეზე გაელაშქრა.⁶⁶

აბუ ბექრ თეჰრანის მიხედვით, უზუნ-ჰასანის მთავარი მიზანი ახალციხის დაპყრობა ყოფილა, თუმცა აღნიშნული მიზანი ფაღიშაჰს განუხორციელებელი დარჩა. როგორც უზუნ-ჰასანის ეგვიპტის სულთნისადმი გაგზავნილ შეტყობინებაში ჩანს, რომელმაც 1459 წლის 5 თებერვალს ჩააღწია კაიროში, თეთრბატკნიანთა ფაღიშაჰმა საქართველოში ექვსი ციხესიმაგრის გასაღები მოიპოვა.⁶⁷ ეს იყო უზუნ-ჰასანის მთავარი მონაგარი მისი 1458 წლის ლაშქრობისას საქართველოში. ამ ექვსი ციხესიმაგრიდან ერთ-ერთი სამკარის ციხეა, ხოლო დანარჩენილი ხუთი, როგორც ჩვენ ვფიქრობთ, სამკარის ირგვლივ მდებარე ციხეები უნდა იყოს ოლთისისწყლის ხეობაში. ვფიქრობ, უზუნ-ჰასანს არ უნდა დაეკავებინა არც ოლთისი და არც მამირვანი, რომლებიც უფრო მსხვილი, დაცული და გაცილებით მნიშვნელოვანი საფორტიფიკაციო ნაგებობებია, ვიდრე სამკარის ციხე. მათი ალების შემთხვევაში ისინი დასახელებული იქნებოდნენ. დაკავებულ ციხესიმაგრეებს შორის შეიძლებოდა ყოფილიყო ბუღაოყურის ციხე, ბაშკალე (პირველთან ახლოს, ძველი სახელი უცნობია), შექერლის ციხე, ახას ციხე, ერგაზის ციხე (ძველი სახელი უცნობია) და სხვა ის სიმაგრეები, რომლებიც ქალაქ ოლთისისა და მამირვანის სამხრეთით, ოლთისისწყლის ხეობაში მდებარეობდნენ. დასაშვებად მიგვაჩნია თორთომის მხარის რომელიმე ნაკლებად მნიშვნელოვანი ციხესიმაგრის ალებაც, მაგრამ ისეთი დიდი ციხეები, როგორებიც თორთომი და აზორდია, ალებულ სიმაგრეთა შორის არ ჩანს, წინააღმდეგ შემთხვევაში, სამკარზე უწინარეს ისინი იქნებოდნენ მოხსენიებული.

უზუნ-ჰასანის მიერ სამკარის ციხისა და სხვა ხუთი ციხის დაკავებისა და საკუთარ მფლობელობაში დატოვების ამბავი არ იწვევს არანაირ ეჭვს. სხვა საქმეა, თუ რამდენი ხანი შეინარჩუნეს თეთრბატკნიანებმა ეს ციხესიმაგრეები. 1462 წელს უზუნ-ჰასანის საქართველოში მეორე ლაშქრობის

⁶⁴ P. M. Шукуров. Великие Комнены и Восток, გვ. 363.

⁶⁵ J. E. Woods. The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire, გვ. 89.

⁶⁶ P. M. Шукуров. Великие Комнены и Восток, გვ. 363; აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 70.

⁶⁷ J. E. Woods. The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire, გვ. 89, 255.

დროს, როგორც ვარაუდობენ, მან ლორეს ციხე-ქალაქი აიღო, ხოლო აღნიშნული სამხედრო კამპანია სამცხის ათაბაგ ყვარყვარე ჯაყელის თხოვნით აწარმოა.⁶⁸ როგორც ზემოთ ვიხილეთ, თეთრბატკნიანებმა ექვსივე ციხესიმაგრე სამცხე-საათაბაგოში დაიკავეს. არც ჩანს მათი გამოსხნის ფაქტი 1462 წლამდე, ხოლო ამ წელს ათაბაგი და უზუნ-ჰასანი მოკავშირეობენ, რაც იმისი მანიშნებელია, რომ ყვარყვარე II-მ სცნო ეს ციხეები აყ-ყოიუნლუს შემადგენლობაში. ასე უნდა ყოფილიყო უზუნ-ჰასანის გარდაცვალებამდე (1478 წ.).

თეთრბატკნიანთა გამოჩენილი ფადიშაჰის გარდაცვალებისთანავე, 1478 წელს, ქართველებმა კვლავინდებურად დაიბრუნეს უზუნ-ჰასანის მიერ მიტაცებული ყველაზე მნიშვნელოვანი ციხე-ქალაქები, რამაც საქართველო თეთრბატკნიანებისთვის შეუვალე გახადა მორიგი დიდი ფადიშაჰის იაყუბ ყაენის ლაშქრობამდე.⁶⁹ ბუნებრივია, ამავე წელს ქართველებს უკან უნდა დაებრუნებინათ სამკარის ციხესიმაგრეც.

სამკარის ალების შესახებ არანაირი ცნობები არ გვაქვს იაყუბ ყაენის (1478-1490 წწ.) მმართველობის პერიოდში. თუმცა ცნობილია იაყუბ ყაენის ლაშქრობა სამცხე-საათაბაგოში, როდესაც ყაენის არმიამ სამი მნიშვნელოვანი ციხე-ქალაქი დაიკავა, ესენია: ახალქალაქი, ახალციხე და აწყური.⁷⁰ ზემოთ დასახელებული ციხე-ქალაქების ალების გათვალისწინებით, საგულისხმოა, რომ იაყუბ ყაენის ლაშქარი მოდიოდა არა ტაოს მხრიდან, არამედ სხვა მიმართულებიდან, უფრო კონკრეტულად კი სომხეთის გზით. ვახუშტის ცნობით, ისინი შემოვიდნენ ქვემო ქართლში და ქვეშისხევსა და ღმანისს შეუტოვეს.⁷¹ ქვემო ქართლიდან მოდიან უკვე ჯავახეთის მიმართულებით სამცხე-საათაბაგოში. სამკარის ციხე ამჯერად თეთრბატკნიანთა ამ ლაშქრობას გადაურჩა. თუმცა საქართველოს ტერიტორიასთან აყ-ყოიუნლუს თურქმანები დიდი ხნის განმავლობაში სისტემატურ ბრძოლებს აწარმოებდნენ.⁷²

იაყუბ ყაენის გარდაცვალების შემდეგ თეთრბატკნიანთა სახელმწიფო აირია, მათ უკვე საქართველოსთვის აღარ ეცალათ, რამაც ქართველებს ხელი გაუხსნა. ქართველებმა ფაქტობრივად ყველა ის ტერიტორია დაიბრუნეს, რო-

⁶⁸ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 285-286; ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. IV, გვ. 74-84.

⁶⁹ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 385-386.

⁷⁰ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 386-387; J. E. Woods. The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire, გვ. 134, 138, 274.

⁷¹ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 386-387.

⁷² J. E. Woods. The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire, გვ. 134.

მელიც თავის დროზე აყ-ყოიუნლუს თურქმანებმა დაიკავეს. უფრო მეტიც, 1491 წელს კონსტანტინე II-მ სომხეთის ტერიტორიების მორბევა და იქიდან თურქმანების განდევნაც დაიწყო.⁷³ სამკარი ამ დროს მეტ-ნაკლებად უსაფრთხოდაა და სამცხე-საათაბაგოს მმართველებს ემორჩილება.

სამკარის ციხე მნიშვნელოვნად უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული ქალაქ ოლთისთან, რომელიც, როგორც ოსმალური წყაროებიდან ვიცით, ათაბაგების უშუალო დომენს წარმოადგენდა, ხოლო ქალაქში ჯაყელების ერთ-ერთი რეზიდენცია იყო განთავსებული. როგორც ერთ-ერთი თურქი მზვერავის წერილიდან ვგებულობთ, ოლთისი უშუალოდ ათაბაგ ყვარყვარე III-ის (1516-1535 წწ.) დომენია,⁷⁴ ხოლო მამირვანის ციხე, რომელიც იმავე ყვარყვარეს ეკუთვნის, დროებით ჩაბარებული აქვს ადგილობრივ აზნაურ ნარიმანს, რომელიც იმ მხარის მოურავია.⁷⁵ როგორც ჩანს, მოურავი ნარიმანი გახლდათ სამკარის მმართველიც. ყვარყვარე III-ის მმართველობის პერიოდში სამცხე-საათაბაგოში დიდი არეულობა სუფევდა.⁷⁶ მალე ყვარყვარემ მთლიანად დაკარგა სამცხე-საათაბაგოს მმართველობა.

1535 წელს სამცხე-საათაბაგო იმერეთის მეფე ბაგრატ III-მ (1510-1565 წწ.) დაიკავა და ყვარყვარე III ჯაყელი ტყვედ აიყვანა.⁷⁷ იმერეთისა და სამცხე-საათაბაგოს ერთიანობა დიდი ხანი არ გაგრძელებულა, მალე ოსმალების დახმარებით ჯაყელებმა კვლავ დაიბრუნეს ხელისუფლება. ათი წლის შემდეგ ახალციხე თურქებისა და მესხი დიდებულების ერთი ნაწილის დახმარებით ქაიხოსრო III (1545-1573 წწ.) ყვარყვარეს ძემ აიღო იგი. მესხეთის მთავარი სულთნის ვასალი და მოკავშირე გახდა.

ოსმალთა ბატონობამ სამცხე-საათაბაგოში თავისი ძლიერების მწვერვალს მიაღწია. ქაიხოსრო ათაბაგი მიხვდა, რომ ოსმალეთის სულთნის ხელისუფლება მალე სამცხე-საათაბაგოს სრულ დაპყრობას დაიწყებდა, რასაც შეიძლებოდა მისი ხელისუფლებაც ემსხვერპლა.⁷⁸ ამ ამან ძველი მოკავშირეები ერთმანეთთან დააპირისპირა.

⁷³ სომხური ანდერძ-მინაწერები (ჰიშატაკარანები) საქართველოს შესახებ XIV-XV სს., გვ. 98.

⁷⁴ თურქული წყაროები XVI ს. I მეთხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის. თურქული დოკუმენტები ქართული თარგმანით, გამოკვლევიითა და შენიშვნებით გამოსცა ც. აბულაძემ. თბ. 1983, გვ. 55.

⁷⁵ თურქული წყაროები XVI ს. I მეთხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის, გვ. 54-55.

⁷⁶ თურქული წყაროები XVI ს. I მეთხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის, გვ. 11-18.

⁷⁷ ვანუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 401-402, 712-713, 811-812.

⁷⁸ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 107.

XVI საუკუნის შუა წლებში ოსმალთა ექსპანსია სამკარის ციხესაც მისწვდა. თურქების სისტემატურმა ლაშქრობებმა ამ მხარეში ქართველთა ბატონობა შეარყია. მალე სამკარის ციხეც დაიპყრეს, რითიც იქ ქართველების მფლობელობა დასრულდა. ოსმალთა ისტორიკოსი იბრაჰიმ ფეჩევი წერს:

„იგივე [955=1548/9] წელი. ამას წინეთ ტახტბედნიერი ფადიშაჰი ჯი-უტ არნაბუდელთა დასაპყრობად მიემგზავრებოდა; ქართველ არნაბუდელთაგან რამდენიმე ათასი წყეული მოულოდნელად დაესხა თავს არზრუმის ბეგლარბეგს მუსა ფაშას, მოჰკლა იგი და კიდევ ბევრი ისლამის სარწმუნოებისათვის მებრძოლი გმირი გაუყენა სამარადისო ბედნიერების [სამოთხის] გზას. ამ დროიდანვე ისლამის ფადიშაჰმა განიზრახა ეპოვა შემთხვევა და შური ეძია წყეულებზე. ამიტომ ამავე კურთხეულ წელს ზემოხსენებულ მირმირანს ებრძანა გაემგზავროს [მაგ მხარეში]. ციხესიმაგრეები, რომელიც მან ფადიშაჰის მზრუნველობით დაიპყრო, შემდეგია: ალება ციხე ბარაკანისა, ალება ციხე კომკისა, ალება ციხე ბანაკისა და ციხე პერნაკისა, ციხისა ქურუკისა, სამალარისა, ციხისა ახასი. ამ ჩამოთვლილი ციხეებიდან ზოგი ბრძოლით იქნა აღებული, ზოგი კიდე თვითონ დანებდა“.⁷⁹

ქართველებისა და თურქების ეს კონფლიქტი უკავშირება ირან-ოსმალეთის ომის განახლებას, რომელიც 1547 წელს დაიწყო, როდესაც სამცხის მთავარმა ირანის მხარე დაიკავა.⁸⁰ იბრაჰიმ ფეჩევის მიხედვით, ოსმალეთის არმიის შემოსევა ქართველების თავდასხმის საპასუხო რეაქცია ყოფილა. ქართველებმა არზრუმის ბეგლარბეგი, მუსა ფაშა მოკლეს, და ოსმალეთს დიდი მარცხი აწვნიეს. ოსმალთა საპასუხო რეაქციამ დიდი ხანი არ დააყოვნა.

ოსმალეთის სულთნის, სულეიმან კანუნის (1520-1566), ბრძანებით, მირმირანის სარდლობით ოსმალთა არმიამ დაღუპულ მეომრებზე შურისძიების საბაბით სამცხე-საათაბაგო დალაშქრა. 1548 წელს ოსმალების არმიის ერთი ნაწილი მდინარე ოლთისისწყლის ხეობაში შემოიჭრა. ხეობაში შემოსულმა თურქებმა ორი ძლიერი ციხესიმაგრე დაიკავეს, სამკარი და ახა. აღნიშნული ოლთისისწყლის ხეობის დაპყრობის დასაწყისი იყო. ამ ციხესიმაგრეებთან ერთად, როგორც ვიხილეთ, თურქები კიდევ უფრო ჩრდილოეთით, ტაოს სიღრმეში შეიჭრნენ და სხვა მნიშვნელოვანი ციხესიმაგრეების ალება დაიწყეს.

⁷⁹ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. გამომც. სერგი ჯიქია. თბ. 1964, გვ. 26-27.

⁸⁰ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 109.

ოლთისისწყლის ხეობაში ახას ციხესთან ერთად ოსმალეთის არმიამ სამკარის ციხეც აიღო, რომელიც წყაროში სამადარის, ანუ სამაკარის ფორმით არის დაფიქსირებული. ეჭვი არ არის, რომ იბრაჰიმ ფეჩევი „სამადარში“ სამკარს გულისხმობს, ამას ადასტურებს ისიც, რომ ამ ციხესთან ერთად ახას ციხეცაა დასახლებული. ორივე, სამკარი და ახა, მამირვანის მხარის დაქვემდებარებაში და ერთმანეთის უშუალო სიახლოვეს მდებარეობენ.

ამდენად, ოსმალების 1548 წლის ლაშქრობა იმისი დამადასტურებელია, რომ იმპერიამ უკვე აქტიურად დაიწყო არა მძარცველობითი ლაშქრობების, არამედ დაპყრობითი ომის წარმოება. დაპყრობები მათ მომდევნო წელსაც გააგრძელეს, როდესაც თურქულმა არმიამ კიდევ მრავალი ციხესიმაგრე დაიკავა სამცხე-საათაბაგოში. იბრაჰიმ ფეჩევი გადმოგვცემს:

„956 წელი [=1549]. ამ ხანებში საქართველოს ურჯულოები აჯანყებასა და არეულობას აწყობდნენ. როდესაც უზენაესმა ფაღიმაჰმა შეიტყო ზოგი მათი დასაგმობი საქმიანობის შესახებ [საქართველოზე გალაშქრება] მიანდო აჰმედ ფაშას არზრუმის, ყარაძანის, ზურყადირლისა და სივასის ბეგლარბეგებთან, მათი სანჯაყების ბეგებთან და ანიჩარის ქეთხუდასთან ერთად, რამდენიმე ათასი ანიჩარისა და ლურებას ბოლუქი ალათა თანხლებით. მათ მიიღეს ფაღიმაჰის ხელზე მოხვევის პატივი და დიდებული შაბანის [თვის] პირველ დღეს [ჩვ.წ.=1549 წ. 25. VIII.] გაუდგენენ გზას. ჯერ დიდი ბრძოლით აღებულ იქნა თორთუმის ციხე. ნიხახისა და ამირახორის ციხეები დაგვინებდნენ. ახჩაყალა ბრძოლით იქნა აღებული... ხსენებულ მხარეში (აღებული ციხეებიდან – ლ.თ.) დატოვებულ იქნა თხუთმეტი ციხე; დანარჩენი მიწასთან იქნა გასწორებული. შემდეგ თორთუმი, თალხისი, ახჩაყალა და დივანას ხევი განსაზღვრულ იქნა როგორც ერთი სასანჯაყო ადგილი. იგი ებოძა ერთ-ერთ ბეგს. ამის შემდეგ მშვიდობითა და სიუხვით დაბრუნდნენ და პატიოსანი შეგვალის [თვის] მეორე დღეს [=1549 წ. 24.X.] ჯოლუქად წოდებულ ადგილას უავგუსტოეს ჯარს შეუერთდნენ“⁸¹

1549 წლის აგვისტო-ოქტომბერს მიმდინარე სამხედრო კამპანიის დროს აღებული ციხესიმაგრეების რიცხვი ორ ათეულს აჭარბებდა, რომელთაგანაც ოსმალებმა თხუთმეტი დატოვეს, ხოლო დანარჩენი მიწასთან გაასწორეს.⁸² სამკარის ციხე იმ საფორტიფიკაციო ნაგებობებს შორის მოხვდა, რომლებიც გადაურჩა სრულ დანგრევასა და განადგურებას. ამავე დროს, ოს-

⁸¹ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 27-28.

⁸² იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 27-28.

მალემა საკუთარი ადმინისტრაციული სისტემის ჩამოყალიბებაც დაიწყო. როგორც თურქ მემატიანესთან ჩანს, თორთუმის ირგვლივ ცალკე სანჯაყი ჩამოყალიბდა, რომელიც, როგორც ჩანს, არზრუმის ვილაიეთში გააერთიანეს. ოსმალებმა დაიკავეს მამირვანის ციხეც და ოლთისისწყლის ხეობაში მამირვანის ლივა (სანჯაყი) ჩამოაყალიბეს, რომელშიც გაერთიანდა სამკარის ციხე.⁸³

1555 წლის 29 მაისს დადებული ამასიის საზავო ხელშეკრულებით სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორია ოსმალეთის სასულთნომ და სეფიანთა ირანმა ორად გაიყვეს: ჭოროხის აუზის მხარე ოსმალეთს ერგო, ხოლო საათაბაგოში შემაგალი მტკვრის ხეობა – ირანს.⁸⁴ აღნიშნული დაყოფის მიხედვით, სამკარის ციხე ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაში აღმოჩნდა.

ამასიის ზავის შემდეგ ოსმალეთმა მნიშვნელოვნად გაიმყარა პოზიციები დაპყრობილ ტერიტორიებზე, მათ შორის, სამკარის ციხეზე. დაკავებულ ტერიტორიებზე ოსმალურ მიწისმფლობელობას ამყარებდნენ, ხოლო ციხესიმაგრეებში თურქულ გარნიზონებს აყენებდნენ. ამ კუთხით გამონაკლისი არც სამკარის ციხე გახლდათ. ოსმალეთის იმპერიის მესვეურები, სანამ ახალ ომს წამოიწყებდნენ სეფიანთა ირანის წინააღმდეგ კავკასიის დარჩენილი მიწებისთვის, დაპყრობილ ქართულ ტერიტორიებზე ადმინისტრაციული სისტემის მოწესრიგებას შეუდგნენ.

მამირვანის ლივა ცალკე ადმინისტრაციული ერთეულის სახით „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარში“ შეიტანეს. დაპყრობილი ქართული პროვინციების აღწერა სულთან სელიმ II-ის (1566-1574 წწ.) 1574 წლის 23 მარტის ბრძანებით სპეციალურ დავთარში შეიტანეს. ესაა ე.წ. 1574 წლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“.⁸⁵ მნიშვნელოვანია, რომ აღნიშნულ დავთარში არ არის შეტანილი მამირვანის ლივის აღწერილობა.

მამირვანის ლივა გურჯისტანის ვილაიეთის დავთარს მოგვიანებით დაუმატეს სულთან მურად III-ის (1574-1595 წწ.) დროს. ცნობილია მურად III-ის დროინდელი ე.წ. „მამირვანის ლივის ვრცელი დავთარი“,⁸⁶ თუმცა ამაზე უფრო ადრინდელი უნდა იყოს დავთარი სახელწოდებით „მამირვანის ლივა გურჯისტანის ვილაიეთში“, რომელსაც მისი გამომცემელის ნოდარ შენგე-

⁸³ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 95, 110, 220,

⁸⁴ ვ. გუჩუა. ბრძოლა ქვეყნის მთლიანობის აღდგენისათვის და აგრესორთა წინააღმდეგ XVI ს. I ნახევარში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. IV. თბ. 1973, გვ. 113.

⁸⁵ 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 10-12.

⁸⁶ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 16-19, 95-213.

ლიას მიხედვით, თარიღი არ უზის.⁸⁷ ორივე დავთრის ქეთხულების სახელე-
ბისა და პატრონიმების შედარება საფუძველს გვაძლევს, ვიფიქროთ, რომ „მა-
მირვანის ლივა გურჯისტანის ვილაიეთში“ დაახლოებით ერთი თაობით ადრე
უნდა იყოს შედგენილი, ვიდრე ე.წ. მამირვანის ლივის ვრცელი დავთარი.⁸⁸

„გურჯისტანის ვილაიეთის მამირვანის ლივის“ დავთარი, ვიფიქრობთ,
ასევე, მურად III-ის (1574-1595 წწ.) დროს უნდა იყოს შედგენილი, რო-
გორც ჩანს, მისი მმართველობის დასაწყისში, რათა შეეცნოთ მისი მამის, სე-
ლიმ II-ის დროს შესრულებული 1574 წლის 23 მარტის აღწერილობა. ამ
დავთრის მიხედვით, ჩვენთვის საინტერესო სოფელს სამალარი ეწოდება.⁸⁹
სოფელში სულ 34 ოჯახია აღწერილი, ხოლო გადასახადების სახით შეწე-
რილია გამოსაღები ხორბალზე, ქერზე, ფეტვზე, წისქვილზე, ბენაქზე, ჯარი-
მებზე, ბოსტანზე, ოსპზე, მუხულოზე, ცერცვზე, იონჯაზე, თივაზე და ა.შ. სა-
ერთო ჯამში 13 000 ახჩა.⁹⁰ აღნიშნულიდან კარგად ჩანს, თუ რა სახის მე-
ურნეობები იყო განვითარებული სოფელ სამკარში. გადასახადები არ უნდა
ყოფილიყო ძალიან მძიმე, შესაბამისად, ოსმალეთის ხელისუფლება ცდილობ-
და ეს მხარე რაც შეიძლება მალე მოეშენებინა იმისთვის, რომ შემოსავალი
მოძავალში კიდევ უფრო გაზრდილიყო. დღის წესრიგში იდგა, ასევე, სოფ-
ლის ისლამიზაციაც. აღნიშნული ძლიერ შესამჩნევია იმავე სულთან მურად
III-ის დროს შესრულებულ „მამირვანის ლივის ვრცელი დავთარში“, რომე-
ლიც სულთნის სიცოცხლის ბოლოს უნდა შედგენილიყო.

⁸⁷ ნ. შენგელია. „მამირვანის ლივა გურჯისტანის ვილაიეთში“. ქართული დიპლომატია (წე-
ლიწოდებული). თბ. 2013, გვ. 355; ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის
შესახებ, გვ. 24.

⁸⁸ სოფელ შექერლის ქეთხულა მურადი დასახელებულია ძმებთან, მარქართან და ჰალამთან
ერთად „გურჯისტანის ვილაიეთის მამირვანის ლივის“ დავთარში (ოსმალური ვრცელი და
მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 215), ხოლო „მამირვანის ლივის ვრცელ
დავთარში“ კვლავ ინარჩუნებს ქეთხულობას, მაგრამ აღარ მოიხსენიებიან მისი ძმები. შამაგიე-
როდ, დასახელებული არიან მისი შვილები, ავაქი და აზარშა, რომლებიც უკვე იმდენად
ზრდასრულები არიან, რომ ცალკე ოჯახის თავებად არიან დასახელებულნი ვრცელ დავთარში
(იქვე, გვ. 103); „გურჯისტანის ვილაიეთის მამირვანის ლივის“ დავთრის მიხედვით, სოფელ
ოლურნუის ქეთხულაა ისფენდიარისი, მასვე ჰყავს ძე, კვალითი, და ძმა, გელ ბაქი (იქვე, გვ.
216), ხოლო „მამირვანის ლივის ვრცელი დავთრის“ ცნობით, იხსენიება მხოლოდ იასონ ძე
ისფენდიარისა, ხოლო ქეთხულა ავენდ ომიქის ძეა (იქვე, გვ. 120-121). როგორც ჩანს, ისფენ-
დიარისი გარდაიცვალა და ქეთხულობა სხვამ მიიღო, ხოლო ისფენდიარის ვაჟიშვილი, იასონი,
გაზრდილია და ოჯახის თავად იწოდება. რა ბედი ეწია ისფენდიარის უფროს ძეს, კვალითსა
და ძმას, გელ ბაქს, არ ჩანს. ისინი ან გარდაიცვალნენ, ანდა სოფელი დატოვეს.

⁸⁹ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 220.

⁹⁰ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 220.

სულთან მურად III-ის (1574-1595 წწ.) მმართველობის ბოლოს შედგენილ „მამირვანის ლივის ვრცელი დავთრის“ სარჩევში ჩვენთვის საინტერესო სოფელი მოიხსენიება, როგორც სიმღარი.⁹¹ ძირითადი აღწერილობის მიხედვით მისი სახელია – სამღარი.⁹² აღნიშნული სოფელი აქაც მამირვანის ლივაშია წარმოდგენილი და ამავე სახელწოდების ნაჰიეშია გაერთიანებული.⁹³

„მამირვანის ლივის ვრცელი დავთრის“ მიხედვით, სოფელ სამღარში, რომელიც აშკარად სამკარია, 101 კომლი მოსახლეობს, ამათგან უმეტესობა მუსლიმია.⁹⁴ ჩვენი აზრით, დიდი ნაწილი ჩასახლებული მუსლიმია, ხოლო მცირე ნაწილი კი – გამუსლიმებული ქართველები და სომხები. შეინიშნებიან ქრისტიანი მოსახლეებიც, რომლებსაც არ მიუღიათ ისლამი, ნაწილი, შესაძლოა, სოფლის ტერიტორიაზე დააბრუნეს.

აღნიშნული დავთრის მიხედვით, გარკვეული მონაცემები გვაქვს სოფლის სოციალურ-ეკონომიკური ვითარების შესახებაც. გადასახადთა ნაირსახეობების სიმწირე გვაფიქრებინებს, რომ მისი ეკონომიკური მდგომარეობა შესუსტებული იყო. სოფელზე დაწესებული საერთო გამოსაღები 18 000 ახნა ყოფილა,⁹⁵ რაც ოდნავ მაღალია წინა მჩვენებელთან, როდესაც მოსახლეობა შემცირებული ჩანს.⁹⁶ ამ დროს კი უკვე 101 კომლია დაფიქსირებული და ისინი იხდიან გამოსაღებს ხორბალზე, ქერზე, ფეტვზე, ბოსტანზე, იონჯაზე, სკაზე, იალაღზე, ღორზე, ცხვარზე და ა.შ. გადასახადია დაწესებული ერთ წისქვილზე და სამ ახალ წისქვილზეც.⁹⁷ ცხვარზე დაწესებული გამოსაღები შესაძლოა იქ მომთაბარე მოსახლეობის ჩასახლებასაც გულისხმობდეს. ამგვარი სახის გადასახადი წინა შემთხვევაში, როგორც ზემოთ ვიხილეთ, დაწესებული არ ყოფილა.⁹⁸ ღორზე დაწესებული გამოსაღები ქრისტიანი მოსახლეობის ერთი ნაწილის მობრუნებაზე უნდა მიანიშნებდეს.

„ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთრის“ მიხედვით, ჰიჯრით [1]116 წელს (1704-1705 წწ.) მამირვანის ლივის ახას ნაჰიეში ვინმე ჰასანს სოფელი სამკარი ექვემდებარება. ჰასანს მისი სამფლობელოდან 12 000 ახნა, ოს-

⁹¹ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 95.

⁹² ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 110.

⁹³ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 95.

⁹⁴ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 110-111.

⁹⁵ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 111.

⁹⁶ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 220.

⁹⁷ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 111.

⁹⁸ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 220.

მალური ვერცხლის ფული აქვს შემოსავალი.⁹⁹ იმავე ჯაბა დავთრის მიხედვით, ჰიჯრით 1118 წელს (1706-1707 წწ.) მამირვანის ლივის ამავე სახელწოდების ნაპიეში სოფელი სამკარი ექვემდებარება ვინმე მეჰმედს, რომელსაც მიწიდან შემოსავლის სახით 3500 აჩხა აქვს განსაზღვრული.¹⁰⁰ კვლავ, იმავე ჯაბა დავთრის მიხედვით, ჰიჯრით [1]118 წელს მამირვანის ლივის იმავე სახელწოდების ნაპიეს სოფელ სამკარის მფლობელად იხსენიება ჯიბრაელი, რომელსაც 3000 აჩხა აქვს შემოსავალი.¹⁰¹ როგორც ჩანს, სოფელი სამკარი გაყოფილი იყო რამდენიმე მფლობელს შორის, მათგან დასახელებულნი არიან მეჰმედი და ჯიბრაელი, მათ ჰიჯრით 1118 წლისთვის (1706-1707 წწ.) სამხედრო სამსახურის სანაცვლოდ მიწა აქვთ მიღებული და ამ სოფლის დროებით მფლობელებად გვევლინებიან. რაც შეეხება კიდევ ერთ მფლობელს, ჰასანს, რომელიც სამკარს ჰიჯრით 1116 წელს (1704-1705 წწ.) ფლობდა, იგი სოფელს ან ზემოხსენებულ ორ მფლობელთან იყოფს, ანდაც ჰიჯრით 1118 წლისთვის (1706-1707 წწ.) უკვე გარდაცვლილია, ან ჩამოშორებულია მიწის მფლობელობას და მიწა უკვე სხვის ხელშია. არც ერთი ვარიანტის გამორიცხვა არ შეიძლება. ჯაბა დავთრის მიხედვით, ჰიჯრით 1116 წლის (1704-1705 წწ.) შემდეგ ჰასანის ბედი უცნობია.

ამ შემთხვევაში სამკარის მფლობელების ვინაობა იმდენად საინტერესო არ არის რამდენადაც ოსმალური მიწისმფლობელობის წესის მოქმედება სამკარის ტერიტორიაზე, აღნიშნული წესის მიხედვით, მიწა და, შესაბამისად, სოფელი ეძლევა იმ კონკრეტულ პირს, რომელიც ოსმალეთის იმპერიის სამხედრო სამსახურშია. ის მფლობელად ითვლება იქამდე, სანამ არმიაში მსახურობს. მიწის მფლობელის გარდაცვალების შემდეგ, თუ მისი მემკვიდრე იმავე სახის სამსახურს აღარ გასწევს იმპერიის მიმართ, მიწას მას ართმევენ და გადასცემენ სხვა პიროვნებას, რომელიც იმავე სამსახურს შესთავაზებს ხელმძღვანელობას, რასაც მიწის წინა მფლობელი სთავაზობდა. გამორიცხული არ იყო მიწის ჩამორთმევა ჯერ კიდევ სამხედრო სამსახურში ყოფნის დროსაც. ეს იმ შემთხვევაში, თუ მფლობელი არ ასრულებდა მისადმი დაკისრებულ ვალდებულებას. ამდენად, ქართული მიწის მფლობელობის წესისგან განსხვავებით, როდესაც ქართველი ფეოდალი მიწას მამულის, ანუ სამემკვიდრეო სახით ფლობდა, ჩამოყალიბდა მიწის ფლობის ახალი, ოსმალური

⁹⁹ ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.), გვ. 109.

¹⁰⁰ ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.), გვ. 125.

¹⁰¹ ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.), გვ. 125.

წესი, როდესაც მიწას აღარ ჰყავს რეგულარული მფლობელი ერთი საგვარეულოს სახით და ის, როგორც წესი, ხელიდან ხელში გადადის.¹⁰²

მიწის მფლობელობის ოსმალური წესი, ერთი მხრივ, უპირატესი იყო ქართულზე, თუმცა, სხვა მხრივ, მას მნიშვნელოვანი ნაკლოვანებებიც ჰქონდა. უპირატესობა იმაში გამოიხატება, რომ მიწა მხოლოდ იმ პირებს გადაეცემოდა, რომლებიც თავდადებული იქნებოდნენ ქვეყნისა და ოსმალეთის სულთნისთვის. ამისთვის კი აუცილებელი წინაპირობა ისლამის მიღება იყო. იმპერიის სიმტკიცისა და სტაბილურობისთვის მიწის მფლობელობის ასეთ სისტემას რეალურად მნიშვნელოვანი უპირატესობები ჰქონდა. რაც შეეხება ნაკლოვანებებს, ისინი არანაკლები იყო, ეს კი, უპირველეს ყოვლისა, მიწაზე პირადი საკუთრების მოსაპობას გულისხმობდა, რაც ამცირებდა მამულზე ზრუნვისა და მისი შემდგომი განვითარების აუცილებლობას მეპატრონის მხრიდან. დროებითი შესაკუთრე, მუდმივი შესაკუთრისგან განსხვავებით, მიწის განვითარებისა და იქ ინფრასტრუქტურის მოწყობისთვის ნაკლებ დანახარჯებს წვედა და, ძირითადად, ორიენტირებული იყო მის ექსპლუატაციაზე და მისგან რაც შეიძლება დიდი სარგებლის მიღებაზე ნაკლები ინვესტირების პირობებში. მემამულე-მფლობელი საკუთრებაზე შედარებით უფრო მეტად არის მიჯაჭვული და, შესაბამისად, მის განვითარებასა და დაცვაზე მაქსიმალურად ზრუნავს. სხვა არის ის, რომ ფეოდალი-მემამულე ცენტრალურ ხელისუფლებაზე შედარებით ნაკლებად არის დამოკიდებული, რაც მისი ურჩობის ხარისხს მნიშვნელოვნად ზრდის.

ამგვარად, მესხეთის ტერიტორიაზე მიწის მფლობელობის ორივე წესს თავისი უპირატესობები ჰქონდა. თუმცა საერთო შედეგი იყო ის, რომ ფეოდალური ქართული სამეფო-სამთავროები წინააღმდეგობას ვერ უწევდნ ოსმალეთის ცენტრალიზებულ იმპერიას და კარგავენ კონტროლს ისეთ მდიდარ რეგიონზე, როგორც მესხეთია. შესაბამისი სოციალური ცვლილებებიც სწორედ ასეთი პოლიტიკური ცვლილებების ნაყოფია.

სამკარის ციხის ოსმალთა მმართველების ხელში გადასვლამ იქ არა მხოლოდ პოლიტიკური რეჟიმის, არამედ მნიშვნელოვან სოციალურ ცვლილებებსაც დაუდო სათავე, რაც, საბოლოოდ, ამ მხარის ეთნიკური, რელიგიური და დემოგრაფიული ცვლილებების მომასწავებელი გახდა. ოსმალური სოციალური

¹⁰² მიწისმფლობელობის შეცვლილ წესთან დაკავშირებით იხილეთ: თ. დუნდუა, აპ. თაბუაშვილი, გ. ჟუჟუნაშვილი. კონსტიტუციური ცვლილებები „ოსმალის საქართველოში“ (ბატონყმობის გაუქმება სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში XVI-XIX საუკუნეებში). თბ. 2013.

სისტემის გაბატონებამ ციხის ფუნქციის დაკარგვა გამოიწვია. ახალ მფლობელებს, სიფაჰებს, ციხესიმაგრის განვითარებისთვის ზრუნვა ნაკლებად უწევდათ, ვინაიდან ეს ციხე არ წარმოადგენდა მათ სამემკვიდრო, მამისეულ მიწას.

ამდენად, სამკარის ციხის სტრატეგიული მნიშვნელობის დაკარგვისთანავე მისი ფუნქცია დაიკარგა და ამის შემდეგ, შეიძლება ითქვას, რომ ძველი სამკარის ციხე უკვე ნაციხარია. ოსმალურ დავთრებში იგი აღარ იხსენიება, ვინაიდან მისი მნიშვნელობა იმდენად დაცემული იყო, რომ სპეციალურ აღნიშვნას არც საჭიროებდა. ამ კუთხით უფრო მნიშვნელოვანი გახდა სოფელი და მისი შემოსავალი, რომელიც კონკრეტული სამხედრო მოსამსახურის დროებით მფლობელობაში გადადიოდა, სადაც დროებით მფლობელ-ადმინისტრატორის ფუნქციას თიმარიოტი სიფაჰი ასრულებდა.

თიმარი, ანუ დროებით სარგებლობაში გადაცემული 20000-მდე აჩხის შემოსავლის მქონე მიწა ეძლეოდა მხედარს, ანუ სიფაჰს, იმ სამსახურის სანაცვლოდ, რომელსაც იგი სწევდა ოსმალეთის არმიის სასარგებლოდ.¹⁰³ ამდენად, თიმარიოტი სიფაჰები XVI საუკუნიდან ქართველ ფეოდალებს ანაცვლებენ, როგორც მიწის მფლობელები. განსხვავებით ქართველი ფეოდალებისაგან, ოსმალთა თიმარიოტები მიწის დროებითი მფლობელები იყვნენ. ხშირი იყო სოფლისა თუ მამულის გაყოფის შემთხვევები სხვადასხვა სიფაჰს შორის. თიმარის წესით, მიწის გადაცემა შესაძლებელი იყო ქართველებზეც, ოღონდ ამისთვის კონკრეტულ პიროვნებას ისლამი უნდა მიეღო. რელიგიის შეცვლა, ქრისტიანობის უარყოფა და ისლამის მიღება XVI საუკუნიდანვე დაიწყო, თუმცა გარკვეული რაოდენობის ქრისტიანი ფეოდალები მორჩილების სანაცვლოდ მაინც ინარჩუნებდნენ მამულებს. მათი რაოდენობა მცირე იყო. XVII საუკუნიდან მოყოლებული მიწის დაუფლებისთვის ისლამის მიღება აუცილებელი წინაპირობა გახდა. აღნიშნულმა მოვლენამ მესხეთის ისლამიზაცია მნიშვნელოვნად გააძლიერა.

მოგვიანებით ცეცხლსასროლი იარაღის განვითარებამ გაცილებით იაფი გახადა მეომრის შეიარაღება. ცეცხლსასროლი იარაღით აღჭურვილი ქვეითის გამოყვანა იაფი იყო, ვიდრე მძიმედ შეიარაღებული მხედრის აღჭურვილობა. ცეცხლსასროლ იარაღზე მასიურმა გადასვლამ თიმარიოტი სიფაჰების საჭი-

¹⁰³ თიმარული სისტემისა და მისი კრიზისის შესახებ ქართულენოვანი ლიტერატურიდან იხ.: მ. სვანიძე, თურქეთის ისტორია (1299-2000). თბ. 2007, გვ. 69-83, 181-186. იქვე, წიგნის ბოლოში, იხილეთ მდიდარი სამეცნიერო ლიტერატურა საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობებისა და, ზოგადად, თურქეთის ისტორიის შესახებ (იქვე, გვ. 558-574).

როება ნელ-ნელა გააქრო. შესაბამისად, სულთნის ხელისუფლება უფრო მეტად იყო დაინტერესებული თიშარიოტების ხელში არსებული მიწებისაგან შემოსავლის მიღებით, ვიდრე მიწაზე ძვირად შესანახი სამხედრო პირის მიმაგრებით. ამის გამო თიშარიოტები ნელ-ნელა გააუქმეს, ხოლო მიწები სახელმწიფოს პირდაპირ დაქვემდებარებაში მოაქციეს.

აღწერა

ციხესიმაგრე, როგორც ადგილობრივებმა გვიაბგეს, XX საუკუნის 80-იან წლებში მიწისძვრამ დაანგრია, ხოლო 2000-იან წლებში საფუძვლიანად აღადგინეს და ფაქტობრივად, ძველი იერსახე დაუკარგეს.

ტერმინი „სამკარი“, როგორც ზემოთ აღინიშნა, სამი ხეობის ჩამკეტ ციხესიმაგრეს გულისხმობს, თუმცა თავად ამ ციხესიმაგრეს ერთი მისასვლელი აქვს და, შესაბამისად, ერთი კარიბჭე.

ციხესიმაგრე აშკარად შუა საუკუნეების პერიოდისაა, რომელიც თავისი სტრატეგიული მნიშვნელობით მამირვანის მხარის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი სამხედრო ცენტრია. სხვაა ის, რომ სამკარის ციხეს თავისი ისტორიული იერსახე მთლიანად აქვს შერყვნილი, რის გამოც მისი ძველ, ისტორიულ, ციხესიმაგრედ აღქმა ძნელია.

თანამედროვე გადაკეთების მიუხედავად, ციხესიმაგრის ძველი ფორმები გარკვეულწილად შენარჩუნებულია. ზემოდან თუ დავაკვირდებით, ციხესიმაგრეს საინტერესო ფორმა აქვს და რელიეფს მიუყვება. ციხე სოფლის ყველაზე ამაღლებულ წერტილშია აგებული. იქიდან ის მთელ სოფელსა და ირგვლივ არსებულ პერიმეტრს გადაჰყურებს. აკონტროლებს იმ სამ გზაშესაყარს, რის გამოც მიიღო სახელწოდება – სამკარი.

ციხესიმაგრის როგორც შიდა, ასევე, გარე კედლები საგანგებოდაა აშენებული აგურისა და ცემენტის გამოყენებით, მთელი ეს კონსტრუქცია თანამედროვე მშენებლების ნახელავია და XXI საუკუნის დასაწყისშია შესრულებული. ერთადერთი „დადებითი“, რაც ამ ახალ კონსტრუქციას აქვს, არის ის, რომ იგი ძირითადად მიუყვება ძველი ციხესიმაგრის ნაკვალევს და ფორმის მიხედვით თითქმის იმეორებს გალავნის იმ წყობას, რომელიც მას ადრეულ ხანაში ჰქონდა.

სამკარის ციხის ამჟამინდელი მაქსიმალური სიგრძე 64 მეტრია, ხოლო სიგანე 18 მეტრი. ციხესიმაგრის მთლიანი ფართობი დაახლოებით 660 მ. დღეს არსებული კედლის მაქსიმალური სიმაღლე კი 4 მეტრს აღწევს. ხო-

ლო, რაც შეეხება კედლების სისქეს, ის 1,2 მეტრია. ბუნებრივია, აღნიშნული ზომები დღევანდელი რეალობის გათვალისწინებითაა აღებული, თუმცა ისინი მნიშვნელოვნად განსხვავებული არ უნდა იყოს იმისგან, რაც შუა საუკუნეებში იყო.

ციხესიმაგრის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კედლის ქვედა ფენაში შეიმჩნევა მუქი ფერის აგურის წყობის გამოყენება. აღნიშნული, ბუნებრივია, არ წამოადგენს თანამედროვეთა ნახელავს, ის ოსმალური პერიოდის შემოქმედებაა, როდესაც ციხესიმაგრეებს ამგვარი წყობით ამაგრებდნენ. მსგავსი წყობა გამოყენებულია არდაგანის ციხე-გალავნის მშენებლობისას. როგორც ჩანს, ციხესიმაგრე ოსმალებს საგანგებოდ განუახლებიათ, ხოლო მას შემდეგ, რაც ის სტიქიურმა უბედურებებმა დააზიანა, თურქეთის ხელისუფლებამ, ფაქტობრივად, ხელახლა ააშენა.

ოსმალური ფენის ნაშთები იმავე ჩრდილოეთის კედლების სხვა მონაკვეთშიც შეიმჩნევა, განსაკუთრებით კედლის გარე ფასადზე დაკვირვებისას. რაც შეეხება ინტერიერს, ანუ შიდა სივრცეს, იგი თითქმის თავიდან ბოლომდე თანამედროვეთა ნახელავია. აქ ოსმალური კედლების ნაშთები იმავე ჩრდილო-აღმოსავლეთით შეიმჩნევა, მსგავსად ექსტერიერისა. ძველი აგურები შესამჩნევად მუქია და ინარჩუნებს ძველ იერსახეს. გალავნის კედლებს კონსერვაციის მიზნით ზემოდან ცემენტი აქვს დასხმული და ის საგანგებოდაა გაბრტყელებული.

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ამ ციხესიმაგრეს ქართული კვალი თითქმის აღარ სცხია. ის სამკარის ციხეში, ფაქტობრივად, ბოლომდე წარსოცილია. აღნიშნული, უპირატესად, თანამედროვეთა უხეში ჩარევით არის გამოწვეული. თუმცა არის სხვა მიზეზიც, როგორც ჩანს, ოსმალურ პერიოდში ციხესიმაგრეში საგანგებო გადაკეთება-რესტავრაცია განხორციელდა. აღნიშნული უფრო 1548 წლის ახლო ხანებში უნდა მომხდარიყო, როდესაც ოსმალეთის ხელისუფლებას სამკარის ციხე განსაკუთრებით ესაჭიროებოდა რეგიონის კონტროლისა და ხელისუფლების განმტკიცების მიზნით.

სამკარის ციხეს ამჟამინდელი მდგომარეობით საკმაოდ დიდი სივრცე უკავია. განსაკუთრებით ვრცელია ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი. მისი უკიდურესი ჩრდილოეთ წერტილი ციხის ყველაზე ამაღლებულ მონაკვეთს ქმნის. აქედან ციხესიმაგრის ნახევარზე ოდნავ მეტი მანძილის გავლისას ციხის შიდა სივრცე საკმაოდ განიერია, რის მერე, რაც უფრო ქვემოთ ჩადინარ, გასასვლელისკენ, სივრცე მით უფრო ვიწროვდება და ყველაზე ვიწრო

წერტილს შემოსასვლელ კარიბჭესთან ქმნის. ციხესიმაგრეს შემოსასვლელი დასავლეთის მხრიდან აქვს. შესასვლელი კარის სავარაუდო ადგილას ღიობის სიგანე 1,8 მეტრია.

ციხესიმაგრის შემოსასვლელი კლდეზე გადის და მასზე ამოსვლა საკმაოდ რთულია. ციხეზე მისასვლელი ჩრდილოეთის კედლის მხრიდან მიუყვება ფერდობს და ციხესიმაგრის კედლის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთი წერტილიდან შემოვყავართ სამკარის ციხის შიდა სივრცეში. ძველი კარიბჭის კვალი შემოსასვლელთან ერთად თავიდან ბოლომდე წაშლილია. ორი კედელი, რომლებიც თანამედროვე კარიბჭის ილუზიას ქმნის თანამედროვეთა ნახელავია. თუმცა ეჭვი არ არის, რომ შემოსასვლელი სწორედ ამ მხრიდან უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან ფერდობზე ამოსასვლელ გზას სწორედ აქ მოვყავართ. სხვა გზა, რომლითაც ციხესიმაგრეზე ამოსვლა შესაძლებელი, უბრალოდ არ არსებობს.

სამკარის ციხის შიდა სივრცე პირწმინდად მოსუფთავებულია და იქ მხოლოდ ბალახი ხარობს. არანაირი ნიშანსვეტი რაიმე ძველი ნაგებობისა აქ არ არის. როგორც ჩანს, ციხესიმაგრის გაწმენდაზე მშენებლებს საგანგებოდ უზრუნიათ. ამ ე.წ. „სარესტავრაციო“ სამუშაოების დროს აღმოაჩინეს თუ არა რაიმე ფასეული არქეოლოგიური არტეფაქტი, ჩვენთვის უცნობია.

ციხესიმაგრე, როგორც აღვნიშნეთ, ამაღლებული კლდის წვერზეა აგებული. მისი მდებარეობიდან გამომდინარე, ის ბატონობს ირგვლივ არსებულ სივრცეზე და კარგად აკონტროლებს ციხისკენ მომავალ გზებს. ციხესიმაგრე-დან ოლთისისწყლის ხეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი ჩანს, რაც ამ არეალის თვალთვალის საშუალებას იძლევა.

ზემოთ აღწერილის გარდა, როგორც აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობებით დგინდება, მას უნდა ჰქონოდა რამდენიმე ბურჯი.¹⁰⁴ ზუსტი რაოდენობის შესახებ მონაცემები არ გვაქვს. კედლებს შორის ყოფილა ჩატანებული კოშკებიც. არც კოშკების ზუსტი ოდენობა დგინდება, თუმცა მათი არსებობა, სპარსელი ავტორის მიხედვით, დადასტურებულად შეიძლება ჩაითვალოს.¹⁰⁵ დღევანდელ სამკარის ციხეზე კოშკები და ბურჯები აღარ იკითხება, სამაგიეროდ, მათ ნაცვლად საფეხურებივი გალავნის კედელი გვაქვს წარმოდგენილი. მას რაიმე საერთო შუა საუკუნეების კედელთან, არ უნდა ჰქონდეს. გვიანდელი,

¹⁰⁴ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 69.

¹⁰⁵ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 69.

ოსმალური ნახელავი უნდა იყოს, ხოლო ძირითადი ნაწილი მაინც თანამედროვეების ჩარევის შედეგია.

აბუ ბექრ თეჰრანის თხზულებაში განსაკუთრებით საინტერესოა ცნობები ციხესიმაგრის შესასვლელი კარების შესახებ. ავტორის ცნობით, უზუნ-ჰასანის მოლაშქრეებმა „ქვემოთა ციხის კარს“ შეუტყეს და შტურმით აიღეს, მაგრამ ამით ბრძოლა არ დამთავრებულა და იგი გრძელდებოდა.¹⁰⁶ სპარსელი ისტორიკოსის მიხედვით, ციხესიმაგრე საბოლოოდ დაეცა მას შემდეგ, რაც ციხის ზედა ნაწილი აიღეს. ცნობაში ისე ჩანს, რომ თითქოს სახეზეა ორი ციხე, ზედა და ქვედა, თუმცა, რეალურად, უნდა არსებულიყო მხოლოდ ერთი ციხესიმაგრე, რომელსაც ორი ნაწილი ჰქონდა. ჩვენი ვარაუდით, მათ ერთმანეთისგან ჰყოფდა კედელი და შიდა კარი.

აღნიშნული შიდა კარი დღეს არსებული ციხესიმაგრის ტერიტორიაზე, კონკრეტულად, ინტერიერის ცენტრალურ ნაწილში არსებულ ვიწრობზეა სავარაუდებელი. ამგვარად, უზუნ-ჰასანის მოლაშქრეების მიერ აღებული ე.წ. „ქვემოთა ციხის კარი“ ამჟამინდელ შესასვლელს უნდა გულისხმობდეს, ხოლო სხვა კარი, ანუ „ზედა კარი“, რომელიც, მართალია, ნახსენები არაა, მაგრამ იგულისხმება (რახან არსებობს „ქვედა ციხის კარი“ უნდა იყოს ზედაც), რეალურად არსებული უნდა იყოს. ის, როგორც აღვნიშნეთ, სავარაუდოდ, მდებარეობდა სამკარის ციხის ინტერიერის ტერიტორიაზე. გიორგი ბაგრატიონის შენიშვნით, თუ არსებულ გეგმას დავყვრდნობით, სავარაუდოდ, მეორე კარი ქვედა კარიდან 15-ოდე მეტრში უნდა ყოფილიყო, სადაც შიდა სივრცე მნიშვნელოვნად ვიწროვდება და შემდეგ ისევ გაფართოებას იწყებს.¹⁰⁷

საინტერესოა, რატომ გახდა საჭირო შიდა კარის აგება? სამკარი არ არის ისეთი მასშტაბების ციხესიმაგრე, რომ მასში ციტადელი ყოფილიყო გამოყოფილი. სამწუხაროდ, ჩვენ არ ვიცით, როგორი იყო სამკარის ციხის რელიეფი შუა საუკუნეებში, მათ შორის XV საუკუნეში, მაგრამ საგულისხმოა, რომ ციხის შემოსასვლელის რელიეფი აიძულებდა ხუროთმოძღვრებს, ციხის შესასვლელ კართან ერთად შიდა კართაც გამოეყოთ ციხესიმაგრის ორი ნაწილი.

აღსანიშნავია თავად სამკარის სახელწოდება. ტერმინი „სამკარი“, როგორც აღვნიშნეთ, სამი გზის გასაყარზე მდებარე ციხესიმაგრეს ნიშნავს.

¹⁰⁶ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 69.

¹⁰⁷ ამ და სხვა საგულისხმო შენიშვნებისთვის დიდ მადლობას მოვასწავებთ.

თუმცა ამ შემთხვევაში ხომ შეიძლება დავუშვათ, რომ ციხესიმაგრეს ჰქონდა სამი კარი, რის გამოც იწოდა ამ სახელწოდებით? წყაროებში იკვეთება, სულ მცირე, ორი კარი, რაც სახელის გათვალისწინებით არ გამორიცხავს მესამესაც. ანუ ვგულისხმობთ ერთი ამჟამინდელი შემოსასვლელი კარის ადგილზე არსებულ კარს, ხოლო ორ სხვა კარს ციხესიმაგრის ინტერიერში, ვიწრო ასასვლელში, რომელსაც მივყავართ სამკარის ციხესიმაგრის ყველაზე ამაღლებულ წერტილში. რა თქმა უნდა, ასეთი დაშვება ჰიპოთეტურია, თუმცა მომავალში თუ დადასტურდა, გამოდის, რომ ციხესიმაგრემ სახელწოდება სამი კარიბჭის გამო მიიღო და არა სტრატეგიული მდებარეობის გამო. ამ უკანასკნელის გათვალისწინებით, სამკარის ციხე, როგორც ზემოთ მივუთითეთ, მართლაც სამი მნიშვნელოვანი გზის გასაყარზე მდებარეობდა.

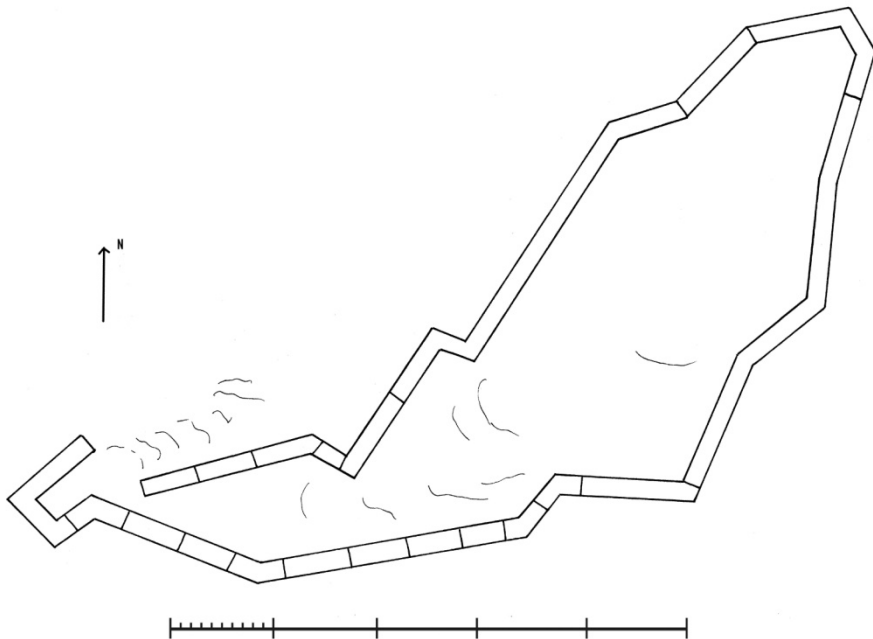
დასკვნის სახით უნდა აღინიშნოს ის, რომ სამკარის ციხეში ქართული კვალის წაშლის მიუხედავად, ამ ტერიტორიის შესწავლას საქართველოს ისტორიისთვის დიდი მნიშვნელობა აქვს. საისტორიო ნარატივით დადასტურებულია ქართველთა მფლობელობაში მყოფი ძლიერი ციხესიმაგრის ხანგძლივი არსებობა. აღნიშნული უსათუოდ ასაბუთებს იმ ფაქტს, რომ ამ ადგილზე არსებული ციხესიმაგრე დიდი ხნის განმავლობაში იცავდა ქვეყნის შემოსასვლელს. სამკარის ციხის ისტორიის შესწავლა მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ მიკრორეგიონული ისტორიის კვლევის კუთხით, არამედ საქართველოს ისტორიული საზღვრების დადგენის თვალსაზრისითაც. სამკარის ციხესიმაგრის არსებობა და სიმტკიცე შუა საუკუნეების საქართველოს საზღვრების ურდევობის ერთ-ერთი გარანტი გახლდათ.

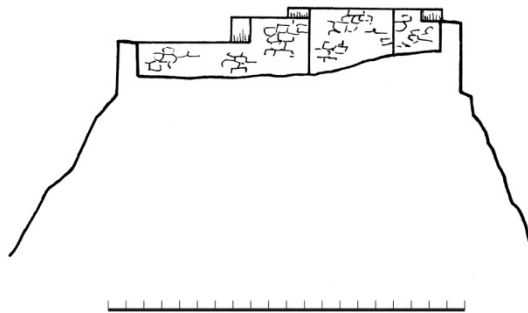
1. სამკარის ციხე
(გიორგი ბაგრატიონის ფოტო)

2. სამკარის ციხის შესასვლელი
ხედი ციხის ჩრდილო-დასავლეთის კედელზე (ავტორის ფოტო)

3. სამკარის ციხის გეგმა. ავტორი გიორგი ბაგრატიონი

4. სამკარის ციხის კრილი. ავტორი გიორგი ბაგრატიონი

SAMKARI FORTRESS

Summary

Samkari Fortress is situated in Narman ilçe of Erzurum Vilayet (Republic of Turkey). The name of contemporary village is Samikale (Geo. “sami” means three; Turk. “kale” denotes fortress). Old name of Samikale attested in historical sources is the Georgian term “Samkari” (Samikari). “Samkari/Samikari” lit. means three (sami) gate (kari); term “kari” (gate, entrance) in this case indicates the gateway that locks three roads, as three roads are merging each other at this place. Hence the old name of the village as well as the fortress that is attested by numerous historical sources is Samkari.

Tao (south-western part of historical Georgia, now in Republic of Turkey) is divided in two parts: Amiertao and Imiertao. Samkari was the part of Imiertao and was closely linked with Mamirvan, they both are situated in Oltisistskali gorge (Oltu Brook Valley, a tributary of Çoruh River). This gorge was the Georgian frontier with southern neighbors. This valley as well as the fortresses that are located there played important role in the defense of Oltisi (Oltu), political center of Imiertao. Thus this part of Tao became significant for the defense of city of Oltisi from the 10th century.

Samkari Fortress was probably constructed in the second half of the 13th century, or in the 14th century. Accounts of **Abū-Bakr Ṭihrānī** (1st half of 15th c.-1480s) lead us to this conclusion. Samkari Fortress was considered to be **in-accessible from Muslim rulers**. **Abū-Bakr Ṭihrānī** mentions Timur the Lame’s incursion and his failure to capture Samkari Fortress. The date is not mentioned, but most probably the attempt from Chagatai troops to conquer the fortress took place in 1402. The next invasion was led by Qara Qoyunlu ruler Iskander. We have assumed 1430-1431 as the possible date for this invasion when Iskander had tried to capture Samkari, but again, that attempt proved to be failure. Once again, according to the same author, another Turkomans, Aq Qoyunlu leader Uzun Hassan and his army besieged Samkari Fortress in 1458 and now Muslims managed to seize it. They also captured five other fortresses in Meskheta, most probably, in Oltisisthkali gorge and in adjacent areas.

The Georgians recaptured all conquered territories of Aq Qyunlu in 1478, when Uzun Hassan died. Samkari Fortress was secured from Muslim invasions before the appearance of Ottomans. Sultan Suleiman the Magnificent in 1548-1549 sent his army against Samtskhe-Saatabago and the Ottomans seized Samkari as well as the other strongholds of Meskheta. After that Samkari was united in Mamirvan nahiye of Oltisi (Oltu) sanjak. Later this sanjak became part of Akhaltsikhe Vilayet (also known as Childir Eyalet). Fortress lost its importance and only village Samkari appears in Ottoman defters (Census Books).